

DINO DEMICHELI

NEOBJAVLJENI ANTIČKI NATPISI IZ MUZEJA CETINSKE KRAJINE
I ZBIRKE FRANJEVAČKOG SAMOSTANA U SINJU¹

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljeno: 11. 12. 2008.

UDK: 930.271(497.5-37 Cetinska krajina)“652”

Dino Demicheli

Odsjek za arheologiju

Filozofski fakultet u Zagrebu

I. Lučića 3

10000 Zagreb

ddemiche@ffzg.hr

Članak obrađuje dvadeset epigrafskih spomenika, koji se čuvaju u dvjema sinjskim zbirnama i jednoj triljskoj, a jedan je natpis u privatnom vlasništvu. Natpisi potječu s područja gornjega i srednjeg toka rijeke Cetine, a većina ih je iz okolice Sinja, odnosno iz rimskog logora Tilorija i jedine dalmatinske kolonije u unutrašnjosti, Ekva. Obradena su četiri vojnička natpisa koja spominju tri vojničke jedinice, dok ostali natpisi pripadaju civilima, uglavnom ljudima lokalnog podrijetla. Spoznaje dobivene interpretacijom ovih natpisa u većoj mjeri potvrđuju već poznatu sliku o načinu života ovih krajeva u rimsko doba.

Ključne riječi: antika, Dalmacija, Gardun (Tilurium), Čitluk (Aequum), Cetinska krajina, gornji tok Cetine, onomastika, Jupiter, Jan, autohtono stanovništvo.

Arheološko bogatstvo gornjeg i srednjeg toka Cetine nije potrebno posebno opisivati. Većina lokaliteta na kojima su spomenici pronađeni poznata je znanstvenoj javnosti iz brojnih objava koje su potvrđivale arheološku i kulturnu važnost ovoga kraja od prapovijesti do novog vijeka. Kad je riječ o antičkome razdoblju, dva se nalazišta iznimno ističu množinom i kvalitetom arheološkog materijala koji su dali bilo slučajnim pronalascima, bilo sustavnim arheološkim istraživanjima. To su Čitluk (*Aequum*) i Gardun (*Tilurium*). Na mjestu današnjeg sela Čitluka nekoć se nalazila rimska kolonija *Claudia Aequum*, koju je utemeljio car Klaudije naselivši u nju vojne veterane 42. godine.² Ti su veterani bili pripadnici VII. legije, kojoj je stalni logor bio u petnaestak kilometara udaljenom Tiloriju, gdje ih je car naselio iz zahvalnosti što su stali uz njega prilikom pobune tadašnjeg namjesnika provincije

Dalmacije Lucija Aruncija Kamila Skribonijana. Iz zaključaka proizašlih iz rasprave o spomeniku veterana Lucija Vetija Sekunda (kat. br. 1.) nije isključena ni pretpostavka da su se na području Ekva veterani počeli naseljavati i prije godine 42. Na mjestu kolonije već je prije postojalo naselje kojeg su jezgru činili rimski građani (*conventus civium Romanorum*). O tom događaju saznajemo preko natpisa na kojem se spominje Sekst Julije Silvan, najvjerojatnije prvi duumvir i edil novoosnovane kolonije, koji je prije toga bio *summus curator civium Romanorum*, odnosno glavna osoba koja se brinula o ustrojstvu rimskih građana prilikom osnivanja neke kolonije.³ Natpis spominje i VII. legiju *C(laudia) p(ia) f(idelis)*, pa se stoga datira od godine 42. i povezuje s carem Klaudijem.

Arheološka istraživanja Ekva obavljena su u mnogim navratima u zadnjih 150 godina, ponajviše zahvaljujući franjevcima, koji su, potaknuti slučajnim pronalaskom ulomaka Heraklova mramorna kipa godine 1859.-1860. osnovali i arheološku zbirku u Sinju.⁴ Zbirka obiluje izvrsnim primjerima epigrafskih spomenika koji svojom kvalitetom izrade ujedno svjedoče i o ugledu i važnosti Ekva u antici. Tako su natpisima potvrđeni brojni kultovi koji su se ondje štovali, imena gradskih magistrata, visoki vojni časnici s bogatim karijerama, carska imena i, dakako, mnoge osobe od kojih nam je preostalo tek ime, no nesumnjivo su bili ponosni na ugled svoje kolonije.

Da je na području današnjeg sela Garduna postojalo neko značajno naselje, bilo je jasno prije više od sto godina, kad su mještani počeli prijavljivati pronalazke nadgrobnih stela i manjih pokretnih predmeta na svojim seoskim posjedima. Ponajviše zaslugom don Frane Bulića, većina je tih predmeta otkupljena za Arheološki muzej u Splitu. Natpisi koji su tada nabavljeni, obrađeni su u zbirci latinskih natpisa (*Corpus inscriptionum Latinarum*), no tada se pretpostavljalo da je na mjestu sela Garduna nekoć bio Delminij ili Arduba, pa su pronađeni spomenici i uvedeni kao natpisi tih gradova.⁵ Tek je nakon toga otkriveno da položaj Garduna odgovara antičkome Tiloriju, odnosno mjestu legijskoga logora VII. legije sagrađenog u 1. stoljeću. Godine 1997. započela su sustavna arheološka istraživanja na Gardunu, koja od onda svake godine provodi Katedra za Provincijalnu arheologiju Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

S prestankom izlaženja CIL-a, zanimanje za objavljivanje natpisa iz Cetinske krajine nije prestalo, te su se mnogi domaći znanstvenici u prošleme stoljeću bavili epigrafskim spomenicima tog područja.⁶

Prostor gornjeg toka rijeke Cetine dosad je dao brojne epigrafske nalaze, no oni se ipak razlikuju od onih u Ekvu ili Tiloriju. Rekli bismo čak da ova dva lokaliteta po kakvoći izrade spomenika i imenima koja na njima nalazimo više odgovaraju slici sasvim ili gotovo sasvim romaniziranog područja, dok se za područje gornjeg toka Cetine to ne može kazati. Iako je već odavno utvrđeno da je potpuna romanizacija tih krajeva na-

stupila dosta kasnije, natpisi koji se i dalje pronalaze na ovom području ne mijenjaju tu sliku, nego je, da pače, samo potvrđuju. Činjenica koja i dalje stoji jest ta da na području oko današnjega grada Vrlike nema ostataka nekog rimskog grada odakle se moglo u većoj mjeri utjecati na domaće stanovništvo u 1. i 2. stoljeću. Naime, na temelju natpisa pronađenog u selu Kijevu⁷, pretpostavlja se postojanje municipija s domaćim stanovništvom na području između Vrlike i Kolljana nastalih tek na kraju 2. ili početkom 3. st.⁸ Pod izrazom „domaće stanovništvo“ mislimo na Delmate, odnosno na njihove plemenske zajednice, od kojih u ovome kraju iz jednog natpisa najbolje poznajemo Barizanijate i Lizavijate.⁹ Iako se njihovo područje već odavno nalazilo u sastavu rimske Dalmacije, dugo su živjeli kao peregrini, odnosno slobodni građani bez rimskoga građanskog prava, a na to nas upućuje onomastika, preko koje možemo pratiti ovu pojavu. Naime, sve do kraja 2. st. na nadgrobnim spomenicima uglavnom nailazimo na klasičnu delmatsku imensku shemu, odnosno delmatska imena bez rimskog utjecaja. Romanizacija je pritom razvidna utoliko što je na spomenicima jezik latinski, a način zapisivanja podataka nastao je po uzoru na posvuda raširen rimski sustav. Iako se već u 1. st. počinju javljati carski gentiliciji među stanovništvom iz unutrašnjosti provincije, čini se da je dodjela civiteta zaobišla ovaj kraj u većoj mjeri sve do kraja 2., odnosno početka 3. stoljeća.¹⁰ Većina rimskih gentilicija kojima se dokazivalo građansko pravo na području gornjeg toka Cetine, glasi *Aurelius*, što se povezuje s Karakalinom odredbom o dodjeljivanju građanskog prava svim slobodnim stanovnicima Rimskoga Carstva godine 212. (*Constitutio Antoniniana*). Tada dolazi i do promjene u onomastičkoj slici ovog kraja: domaća delmatska imena ustupaju mjesto rimskom imenskom sustavu i već sredinom 3. st. gotovo ih više nema.

U Muzeju Cetinske krajine i Zbirci Franjevačkog samostana u Sinju čuva se šezdesetak neobjavljenih natpisa.¹¹ Radi se uglavnom o fragmentima na kojima je očuvano tek pokoje slovo, no ima i cjelovitih ili skoro cjelovitih natpisa koji su se mogli više ili manje rekonstruirati. Zbog velikog broja stranica koji bi rad imao kada bi se svi natpisi obuhvatili, napravili smo izbor

od 20 natpisa koji su nam se učinili najprikladnijima.¹² Kako je i očekivati, većina je obrađenog materijala podrijetlom iz Cetinske krajine: pet natpisa potječe s Garduna, četiri su iz Čitluka, dva su iz Baleka, po jedan iz Hrvaca, Karakašice, Umljanovića, Otišića, Šušnjara i Stražina, dok se za tri spomenika ne poznaje mjesto pronalaska (karte 1 i 2). Riječ je o deset nadgrobni i deset zavjetnih natpisa. Od nadgrobni je natpisa obrađeno pet stela, tri urne i jedan titul, dok se za jedan natpis ne zna kako je izgledao jer je sačuvan samo njegov manji dio. Među žrtvenicima četiri su posvećena Jupiteru, po jedan Janu i Silvanu, na tri se nije sačuvalo ime božanstva, a za jedan se samo pretpostavlja da je bio žrtvenik. Nanovo će biti riječi o jednom natpisu koji je objavio Branimir Gabričević (kat. br. 9), a jedan od zavjetnih natpisa posvećenih Jupiteru također je nedavno objavljen¹³, ali je radi epigrafske analize uvršten u katalog (kat. br. 12). Smatrali smo da tekst natpisa nije bilo potrebno posebno prevoditi jer se u raspravi o svakom pojedinom natpisu ujedno kazuje o čemu on govori.

Što se tiče kvalitete izrade spomenika, opisani primjerci većinom upućuju na lokalne radionice i nevjeste klesare, no nekoliko se spomenika ipak izdvaja kvalitetom izrade (kat. br. 1, 2, 3, 20). S obzirom na to da se radi o spomenicima prvog stoljeća pronađenim na području Čitluka, možemo biti sigurni da su nastali u nekoj kvalitetnoj radionici, kakva je bila ona koja je djelovala u Ekvu ili Tiluriju. Kvaliteta se izrade kamenih spomenika tilurijske radionice najbolje vidi na primjerima vojničkih nadgrobni spomenika pronađenih na Gardunu. Za spomenik pod brojem 1 možemo gotovo sigurno ustvrditi da ga je, ako i nije nastao u Tiluriju, svakako izradio jedan od majstora klesara koji je djelovao na tom području. U obzir dolazi još i Salona, u kojoj su se također izrađivali spomenici za VII. legiju.¹⁴ Za spomenik pod brojem 3 ne možemo sa sigurnošću tvrditi to isto, jer nije jasno radi li se o vojničkom natpisu. Spomenik pod brojem 20 je, s obzirom da nije vojnički, najvjerojatnije nastao u Ekvu, čija nam epigrafska ostavština svjedoči o jako kvalitetnoj klesarskoj radionici ili nekoliko njih. Za spomenik pod brojem 2 možemo ustvrditi da je nesumnjivo kvalitetan rad, no, kako nemamo podatke

o mjestu pronalaska, u ovom trenutku ne možemo ni pretpostaviti radionicu u kojoj je nastao. Ono što bi pomoglo u pobližem određivanju kojoj su radionici pripadali natpisi za koje se ne zna gdje su pronađeni, jest usporedba vrste kamena s kamenolomima iz kojih je kamen distribuiran. No, to je posao koji tek predstoji za cjelokupnu kamenu građu u Dalmaciji.

Katalog natpisa

Nadgrobni natpisi

1. Natpis Lucija Vetija Sekunda (slika 1)

Inv. ozn. MCK-AZ-228

Mjesto nalaza: Hrvace (Majstorovići)

Dimenzije: visina 84 cm, dužina 53 cm, širina 22,5 cm

Veličina slova: od 5 cm u 1. retku do 3,5 cm u 3., 4., 5. i 6. retku

Literatura: Tončinić – Demicheli 2008.

U Muzeju Cetinske krajine u Sinju pohranjena je stela veterana VII. legije Lucija Vetija Sekunda. Spomenik je dosad uzgred spomenut u knjizi o arheološkoj topografiji Cetine, i to kao *«portretna stela veterana L. Vettiusa»*, pri čemu se ne navodi u kojoj je postrojbi pokojnik služio.¹⁵ Do 1965. godine stela je bila uzidana u štalu Ante Kelave u zaseoku Majstorovićima u Hrvacama kod Sinja, a 1972. godine prenesena je u lapidarij MCK. Nema sumnje da je spomenik nekoć pripadao području antičkoga Ekva, kolonije u koju je car Klaudije naselio veterane VII. legije. Spomenik je detaljno opisan i potkrijepljen znanstvenom raspravom u članku koji je izišao, pa se nećemo potanje upuštati u njegovu analizu.¹⁶

Gornji i donji kraj stele nije sačuvan, a cijelom je današnjom visinom uništen i njezin lijevi rub. Sačuvana je donja polovica edikule s portretnim prikazom dviju osoba. Obje su prikazane s desnom rukom spuštenu do trbuha, svinutom u laktu i prislonjenom preko grudi prema lijevom ramenu. Kod lijevog je prikaza vidljiv ostatak lijeve ruke koja je svinuta u laktu i dotiče lakat desne ruke. Desni prikaz sigurno predstavlja

žensku osobu jer je vidljiv prikaz grudi, dok se za lijevi, iako je u lošijem stanju, s velikom vjerojatnošću može reći da predstavlja mušku osobu, odnosno Lucija Vetija Sekunda. Obje su osobe odjevene (ženska osoba u stolu, muška u togu), što se najbolje vidi po naborima na predjelu lakta, ali i naborima koji padaju okomito niz tijelo. Budući da se na natpisu spominju tri osobe, moguće je da se između dviju prikazanih, odnosno iza njih nalazio i prikaz treće. Na desnom rubu stele vidljiva je baza jako oštećenog polustupića koji je zajedno s istim takvim s desne strane omeđivao portrete unutar edikule i, sudeći po analogijama, držao zabat arhitektonske kompozicije stele. Tipološki, ova stela se može pripisati arhitektonskom tipu A3c, odnosno stelama koje u svom gornjem dijelu imaju arhitektonsku kompoziciju edikule ili naiska, unutar nje prikaz pokojnika, ispod nje natpisno polje, a dio stele ispod njega je neukrašen.¹⁷ Natpisno polje je od edikule odvojeno trakom (*fascia*), a obrubljeno je profilacijom (*cymatium inversum*). Sudeći po sačuvanom desnom rubu, ono je zauzimalo gotovo čitavu izvornu širinu stele. Unutar natpisnog polja natpis je mjestimice izlizan, tako da to predstavlja problem prilikom čitanja. Natpis je uklesan u šest redaka i glasi:

L VETTIVS M [-]

MAEC SECVND[--]

LIBARN VET LE[-]

VII VIVVS [-]ECIT SI[--]

5 ET VETTIAE L F VERA[-]

ET VETTIAE L L S[---]

L(ucius) Vettius M(arci) f(filius)/Maec(ia) Secun[dus]/Libarn[a] vet(eranus) le[g(ionis)]/VII vivus f[ecit] si[bi]/⁵et Vettiae L(uci) f(filiae) Ver[ae]/et Vettiae L(uci) l(ibertae) S[---]

Slova natpisa su lijepa i uglavnom su klesana kvadratnom kapitalom. Prvi redak natpisa, odnosno predime, gentilicij i filijacija, ima veća slova u odnosu na ostalih pet redaka natpisa, s time da je na natpisu istaknuto slovo T u riječima ET i VETTIAE u dvama posljednjim redcima teksta (4-4.5 cm.). Rastavni su znakovi u obliku točke (*punctum distinguens*) uklesani između svake riječi i kratice.

Spomenik je još za života postavio Lucije Vetije Sekund, a podigao ga je sebi, kćeri Vetiji Veri i oslobođenici Vetiji, čiji kognomen ne znamo. Gentilicij *Vettius* potvrđen je na natpisima u Dalmaciji 21 put i italčkog je podrijetla.¹⁸ Od kognomena *Vera* njegove kćeri, vidljiva su slova Ver i donji početak lijeve haste slova A. S obzirom na prostor koji preostaje do kraja natpisnog polja, samo bi kognomen Vera došao u obzir, koji je u Dalmaciji u ovakvom obliku potvrđen na još osam natpisa.¹⁹ S prostora antičkog Ekva poznata je obitelj Vetija koja se spominje na natpisu Vetije Tertuline.²⁰ Kognomen *Secundus* je svugdje jako rasprostranjen, a u Dalmaciji je to jedan od najčešće zastupljenih kognomina, a samo se u pojedinim slučajevima javlja kod starosjedilaca.²¹ Među pripadnicima VII. legije na području rimske provincije Dalmacije potvrđen je tripot.²²

Lucije Vetije Sekund porijeklom je iz Libarne, grada u IX. italskoj regiji Liguriji, a kao i ostali stanovnici toga grada bio je upisan u tribus *Maecia*.²³ Današnje ime Libarne je *Serravalle Scrivia* u pokrajini Piemonte. Nalazila se na dijelu Postumijeve ceste (*via Postumia*) koji je povezivao Genuu i Dertonu, a s obzirom na svoj tranzicijski položaj, u carskom se razdoblju Libarna razvila u grad koji je prosperirao od trgovine i u 2. se stoljeću uzdigao na rang kolonije.²⁴ Iz usporedbe s ostalim natpisima koji spominju Libarnu²⁵, ime ovoga grada na natpisu iz Hrvaca bilo bi najranije epigrafsko svjedočanstvo o Libarni, a ujedno i jedino izvan područja Italije.

Lucije Vetije Sekund je u provinciju Dalmaciju došao kao vojnik VII. Legije, u kojoj je odslužio svoj vojnički staž i, dobivši časnii otpust, skrasio se na području Ekva. Spomenik je pronađen kao spolij, a smatramo da je i izvorno bio postavljen izvan Ekva, gdje su i prije pronađeni spomenici vojnih veterana.²⁶

Prije nego je otpušten iz službe, Lucije Vetije Sekund bio je pripadnik VII. legije koja još nije nosila počasno ime *Claudia Pia Fidelis*, pa ovaj spomenik možemo datirati u vrijeme prije godine 42., kada je Klaudije dodijelio ovaj počasni naziv VII. i XI. legiji. Iako se radi o veteranskoj koloniji, neobično je to što su se na njezinu području našla samo četiri spomenika koji

spominju veterane VII. legije, a njima treba pridodati i spomenik veterana XI. legije CPF. Pitanje koje se logično nameće je sljedeće: ako je Klaudije tek od godine 42. počeo naseljavati veterane na područje Ekva, a ovaj se natpis datira prije tog događaja, zašto je ovaj veteran smješten na tom području nakon 42. godine? Dva su moguća odgovora na to pitanje: ili su se veterani naseljavali i prije 42. na ovom području (bilo da su dobili zemlju, bilo da su je kupili), ili je Lucije Vetije Sekund prije godine 42. boravio na nekom drugom području, a poslije se vratio na područje Ekva. U potonjem bi se slučaju natpis morao datirati od 42. godine nadalje, i dalo bi se zaključiti da je otpušten iz vojske kao veteran VII. legije, a spomenik je postavio kad je legija već nosila naslov CPF. Ako gotovo sigurno znamo da je u Ekvu, prije nego je postao kolonija, boravio skup rimskih građana (*conventus civium Romanorum*), možemo pretpostaviti da je ovo područje bilo ujedno i najbliže i najpogodnije na kojem bi se veterani naselili i kojem su logično gravitirali oni koji su htjeli isplatu nagrade u zemljištu (*missio agraria*).

Natpis nigdje ne spominje suprugu Lucija Vetija. U to su se doba vojnici tek po otpustu iz vojske mogli oženiti i imati zakonski valjan brak, pa je moguće da je majka Lucijeve kćeri Vetije Vere bila oslobođenica Vetija S[...], spomenuta u zadnjem retku natpisa. Manje je vjerojatno da mu je zakonska supruga već umrla i da ju je već pokopao i postavio joj nadgrobni spomenik, pa je stoga nije spomenuo na ovom.

Na području rimske provincije Dalmacije do sada je zabilježeno ukupno 99 kamenih spomenika na kojima je navedeno ime VII. legije te 85 poimence poznatih pripadnika i 78 nadgrobni spomenika pripadnika te legije.²⁷ Stela veterana VII. legije Lucija Vetija Sekunda iz Hrvaca kod Sinja, kao 100. spomenik te skupine, u znatnoj je mjeri oštećena, a njezin natpis ne donosi inače tako zanimljive podatke o životnoj dobi i godinama služenja vojsci. Unatoč tim činjenicama natpis je, kao i svaki koji spominje neku vojnu jedinicu, od velike koristi, pogotovo zbog toga što donosi dosad nepoznate podatke o VII. legiji, njezinim pripadnicima i njihovim nadgrobni spomenicima.

2. Natpis pripadnika X. legije (slika 2)

Mjesto nalaza: nepoznato

Inv. ozn. MCK-5416

Dimenzije: visina 56 cm, širina najšireg dijela 33 cm, debljina 29,5 cm

Veličina slova: 4,2-4,5 cm

Literatura: neobjavljen

Ulomak spomenika od vapnenca oštećenog sa svih strana. Po površini natpisnog polja vidljivi su ostaci žbuke, pa je moguće da je spomenik prethodno negdje bio uzidan. Očuvani su dijelovi četiriju redaka natpisa koji glase:

 [-----] LEG X G[-----]
 [-----] EX TESTAM[-----]
 [-----] CELER [-----]
 [-----] FRATR[-----]

----- / [-----][b(ene)ff(iciario) co(n)
 s(ulari) ?)]/leg(ionis) X G[em(inae) p(iae)? f(idelis)
 ?] [-----]/ [-----] ex testam[ento] [-----]/
 [-----] Celer [frater?]/ fratr[i] [posuit]

Slova natpisa su izrazito lijepa i pravilna, a klesana su kvadratnom kapitalom. Nažalost, ovaj ulomak ne daje dovoljno podataka za rekonstrukciju. Ono što možemo zaključiti, jest da je osoba od koje je ostao samo kognomen *Celer* postavila spomenik svome bratu, pripadniku X. legije. Kognomen *Celer* je u Dalmaciji spomenut tridesetak puta, i to uglavnom u 1. st.²⁸ Pokojnik je oporučno (*ex testamento*) ostavio određenu svotu novca kojim bi se trebao financirati nadgrobni spomenik.

Najzanimljiviji je podatak taj što se na natpisu spominje X. legija *Gemina (pia fidelis)*, za koju se pouzdana zna da nikada nije bila u Dalmaciji. Do sada je u Dalmaciji pronađeno petnaestak natpisa koji je spominju, a najviše ih je s područja Salone, dok su ostali pronađeni u njezinu zaleđu.²⁹ Ova je legija od godine 89. nosila počasni naziv *pia fidelis Domitiana*, a nakon Domicijanove smrti godine 96. odbacuje pridjev *Domitiana*. Otada se naziva *Gemina pia fidelis*, a još češće

samo *Gemina*.³⁰ Na osnovi očuvanog dijela natpisa ne možemo biti sigurni je li ova legija bila navedena kao X. *Gemina* ili *Gemina pia fidelis*. Ovaj je vojniki najvjerojatnije bio detaširan u Dalmaciju iz provincije u kojoj je X. legija bila stacionirana, a to je bila Gornja Panonija. Od početka 2. st. ta je legija bila u Akvinku, odakle je uskoro otišla u Vindobonu. Podatak koji nedostaje je vojna funkcija pokojnika. Na natpisima X. legije pronađenim u ovome dijelu Dalmacije, spominju se isključivo veterani i beneficijariji. S obzirom da se radi o legiji koja nije imala stalno prebivalište u Dalmaciji, svoje je vojnike vjerojatno slala po potrebi službe kakva je bila služba konzularnog beneficijarija. Naime, nakon što provincija Dalmacija u sedmom desetljeću prvog stoljeća postaje *provincia inermis*, odnosno napuštaju je legije, sigurnost provincije je u rukama manjih vojnih jedinica i pojedinih legijskih detašmana. Upravo iz takvih manjih odjeljenja nalazimo beneficijarije, koji su najčešće boravili u svojim postajama duž glavnih prometnica i njihovih raskrižja, kako je to dobro epigrafski potvrđeno.³¹ To što su neki veterani pokopani u Dalmaciji, znači da su vjerojatno bili porijeklom iz Dalmacije ili su na tom području dobili komad zemlje nakon otpusta iz vojske. Stoga ne možemo biti sigurni koju je vojnu funkciju vršio, ali smatramo da je bio ili veteran ili beneficijarij. To nas navodi do dva zaključka: nakon vojne službe se kao veteran vratio u Dalmaciju, gdje ga je čekao brat koji mu je po njegovoj zadnjoj želji postavio natpis. Druga je mogućnost ta da je umro kao konzularni beneficijarij, pa mu je njegov prijatelj, odnosno suborac, koji se na natpisu može nazvati bratom, postavio spomenik.

Natpis se prema ostalim spomenicima Desete legije u Dalmaciji i prema kvaliteti slova može pripisati prvoj polovici 2. stoljeća.

3. Natpis Aula Avilija (slika 3)

Mjesto nalaza: Čitluk (Mostine)

Inv. ozn. MCK-AZ-603

Dimenzije: visina 50 cm, širina 34 cm, debljina 19 cm

Veličina slova: 5,7 cm

Literatura: neobjavljen

Natpis je pronađen prilikom rekognosciranja 1980. godine u Čitluku (Mostine), u predjelu najbližem Matića kućama. Sačuvan je ulomak gornjeg lijevog dijela stele od vapnenca, koji je sa svih strana oštećen. Imala je pravokutan oblik, a u gornjem je dijelu bio upisan zabat. Zabat je s gornje dvije strane profiliran (*cymatium rectum*), dok je s donje strane omeđen širokom vrpcom (*fascia*). U sredini zabata vjerojatno je bio isklesan ukras u obliku rozete, na što upućuje ostatak ukrasa koji podsjeća na laticu. Iznad spoja kose i vodoravne profilacije zabata vidi se ostatak akroterija iznad kojeg je uklesana palmeta. Ispod zabata nalazi se natpisno polje omeđeno profilacijom (*cymatium rectum*), a od natpisa su vidljivi ostaci triju redaka:

A AVIL[-----]

[--]CAPTIA [-----]

[-----]OR[-----]

*A(ulus) Avil(lius) [A(uli?) f(ilius)]/[S]captia [-----]/[--]
[Fl]or[entia]/[ann(orum)] [----] / [stip(endiorum)] [---]
/ -----*

Iz natpisa se može saznati da je spomenik postavljen Aulu Aviliju koji je bio upisan u tribus *Scaptia*. Slova su klesana kvadratnom kapitalom, a u drugom retku su slova T i I napisana u ligaturi.

Sačuvana slova gentilicija AVIL mogu se razriješiti kao *Avillius* i kao *Avilius*. Radi se o istom imenu i obje su varijante potvrđene u Dalmaciji. U Ekvu nemamo potvrdu tog gentilicija, ali je u gradu *Alburnus Maior* u Dakiji pronađen natpis koji spominje Aviliju Pijetatu (*Avillia Pietas*), porijeklom iz Ekva (*domo Aequuo*)³², a općenito se smatra da su svi Aviliji iz tog dijela Dakije podrijetlom iz Ekva u Dalmaciji.³³ Gentilicij *Avillius* poznat je diljem Carstva, a najviše ga ima u Italiji,³⁴ dok je u Dalmaciji poznat s tri natpisa.³⁵ U trećem se retku vide ostaci dvaju slova koja se mogu pročitati kao *or*, *op*, ili *ob*, a prema svome smještaju na spomeniku trebala bi označavati mjesto podrijetla Aula Avilija. Gradova čiji su građani bili upisani u taj tribus, ima nekoliko, ali zbog već spomenutih slova koja se mogu pročitati kao *or*, u obzir dolazi jedino grad *Florentia* u Italiji. Svi spomenici u Dalmaciji na kojima

se spominju tribus *Scaptia* i grad *Florentia* su iz Burna i pripadaju vojnicima XI. legije, a mogu se datirati u 1. stoljeće.³⁶ Prema izgledu slova, spomenu tribusa i podatku da je stela pronađena na području antičkog Ekva, spomenik bi se morao datirati u prvu polovicu ili oko sredine 1. stoljeća. Smatramo da ne bi bilo pogrešno napisati kako je Aulo Avilije najvjerojatnije bio vojnik, što prema iznesenim podacima nije nemoguće. S obzirom na blizinu Tilorija, VII. legija bila bi najizglednija, no na ovom području pronađeni su i natpisi pripadnika XI. legije.³⁷ Isto tako, ima i pripadnika VII. legije koji su podrijetlom iz Florencije, kao i onih koji su upisani u tribus *Scaptia*,³⁸ no nema natpisa na kojem ta dva podatka stoje zajedno.

4. Ulomak nadgrobnog natpisa (slika 4)

Mjesto nalaza: Gardun (Banići)

Dimenzije: visina 64 cm, širina 54 cm, debljina 16 cm

Veličina slova: 3,5-6 cm

Literatura: neobjavljen

Natpis se nalazi u Trilju u privatnom vlasništvu, a prema pričanju vlasnika spomenik je prije nekoliko godina nađen u zaselku Banićima na Gardunu. Najvjerojatnije se radi o nadgrobnom natpisu koji je dosta oštećen, naročito na svojoj lijevoj polovini, gdje se kamen raslojio, a u potpunosti nedostaju gornji i donji dio natpisa. Na sačuvanom se dijelu stele vide ostaci natpisa u pet redaka:

```

-----
[-----]CI
[-----]
[-----]O
5      [--]Q [-] STATIEN
[----] VALERIVS
S      P
-----/[-----]ci          /[-----]/
[-----]o/[--] Q(uinti) [f(ilius)] Staien/[us] [et?]
[-] Valerius/ s(ua) p(ecunia)

```

Iz natpisa saznajemo samo to da su najvjerojatnije dvije osobe čija su gentilna imena *Staienus* i *Valerius* postavile spomenik nama nepoznatoj osobi. Ispred gentilicija *Staienus* vidi se i slovo Q, koje je najvjerojatnije predime njegov oca, Kvinta. Rastavni su znakovi u obliku trokuta uklesani ispred *Staienus*, ispred *Valerius* i ispred P u posljednjem retku. Slova natpisa izdužena su i pravilna, a ispod njih je prethodno urezano crtovlje kao smjernica za ravno klesanje teksta. Slovo N gentilicija *Staienus* manje je i zbijeno uz sam rub stele. O dataciji spomenika na prvi je pogled teško reći išta pobliže, jer nema čvrstih pokazatelja koji bi nam pomogli prilikom vremenskog određivanja. Oblik slova sugerira razdoblje prve polovice 1. stoljeća, a osim toga tu je još nekoliko činjenica koje bi datirale ovaj natpis u isto razdoblje: natpis je pronađen na Gardunu, gdje je većina stela iz 1. stoljeća, a dimenzije spomenika sugeriraju monumentalnost kakva je karakteristična za 1. stoljeće. S obzirom da se radi o gentiliciju *Staienus*, spomenik bi se mogao dovesti u vezu s još jednim natpisom pronađenim na Gardunu koji spominje isto ime, iz kojeg saznajemo da je Lucije Statijen Katul postavio spomenik signiferu XI. legije Luciju Aliju.³⁹ Zanimljiva je i ta činjenica da se gentilicij *Staienus* u Dalmaciji javlja samo na ova dva natpisa, a ni u Carstvu nije čest.⁴⁰ Iz natpisa nije jasno jesu li ovaj spomenik postavila dvojica ljudi čiji su gentiliciji *Staienus* i *Valerius*, ili je to bila samo jedna osoba imenom *Staienus Valerius*. Naime, *Valerius* je, osim što je dosta čest gentilicij, također i kognomen, koji se u Dalmaciji javlja na tridesetak natpisa, i to uglavnom u 2. i 3. st.⁴¹ No, kao gentilicij je četverostruko brojniji i javlja se podjednako često u razdoblju ranoga i kasnoga Principata.⁴² Ono što ne vidimo uz ove gentilicije su predimena. Ispred gentilicija *Valerius* natpis je sasvim uništen, te je nemoguće znati je li ga imao i kako je glasio. Međutim, nalazi se interpunkcijski znak. Prema širini stele, u prostor koji je uništen ispred imena *Valerius*, ima mjesta za tri, najviše četiri slova. U obzir dolazi nastavak *-us* iz prethodnog retka i kratica predimena ili veznik *et*. Kako se ništa od toga ne može isključiti, odnosno sve su mogućnosti otvorene, ne možemo sa sigurnošću utvrditi radi li se o imenu jedne osobe ili imenima dviju osoba. Ako se

radi o dvije osobe, teoretski su mogla biti napisana dva imena koja ne povezuje veznik *et*. Ono što se nadalje nameće, jest da te osobe u tom slučaju nisu imale kognomen, što bi išlo u prilog dataciji u prvu polovicu 1. stoljeća, kada su učestala imena bez kognomina.

5. Nadgrobni natpis Ursa (slika 5)

Mjesto nalaza: Gardun

Inv. ozn: MTK-144

Dimenzije: visina 31,5 cm, dužina 30,5 cm, širina 11,5 cm

Veličina slova: 5 cm u prvome retku, 4-5 cm u drugome retku

Literatura: neobjavljen

Spomenik je na Gardunu pronašao g. Ante Kutleša, koji ga je, zajedno s još nekim predmetima (među kojima je žrtvenik posvećen Jupiteru), predao u Muzej triljskog kraja, gdje je danas izložen.⁴³ Stela je izrađena od vapnenca i sačuvan je ulomak njezina gornjeg dijela. Vidljiv je desni dio trokutastog zabata iznad natpisnog polja. Natpisno je polje omeđeno dvostrukom profilacijom (*cymatium inversum*), a na njegovoj su površini vidljivi tragovi obrade zupčastim dlijetom.

Sačuvani je dio natpisa uklesan u dva retka, dok se od trećeg retka vide samo vrhovi slova koje nije bilo moguće rekonstruirati, no smatramo da su na tom mjestu bili uklesani podaci o godinama starosti.

D M

VRSVS

[+++++]

D(is) M(anibus) U(rsus) [v(ixit)? ann(is) ----]

Natpis je podignut čovjeku o kojem znamo jedino to da se zvao Urso. Nažalost, natpis nije u cijelosti sačuvan, pa nedostaju podaci koji su možda govorili o godinama njegova života ili o osobi koja mu je podigla spomenik. Slova natpisa su nepravilna, a prvi redak nije uklesan ravno, nego pada slijeva nadesno.

Ime *Ursus* je dosta rasprostranjeno i često u razdoblju kasnog Principata.⁴⁴ U Dalmaciji je potvrđeno

na šezdesetak natpisa.⁴⁵ Prema imenu i izgledu slova, smatramo da spomenik ne bi trebalo datirati prije 3. stoljeća.

6. Urna Aurelija Apa (slika 6)

Mjesto nalaza: Balek, u Cetini, pokraj mosta

Inv. ozn. MCK-AZ-365

Dimenzije: dužina 60 cm, visina 29 cm, širina stijenki 8 cm, dubina 20 cm

Veličina slova: 4-5,5 cm

Literatura: neobjavljen

Dio urne koji je nađen kod Balečkog mosta zajedno s još tri poklopca urne prilikom jaružanja riječnog korita. Pretpostavlja se da su ovaj spomenik i onaj pod brojem 8 u rijeku dospjeli za vrijeme nasipavanja gaza na Cetini, a najvjerojatnije su pripadali obližnjem antičkom nalazištu Boduljak.⁴⁶ Urna je u MCK dopremljena 1977. godine zaslugom muzejskih djelatnika. Dosta je oštećena, a bila je i u sekundarnoj uporabi. Nedostaje donji dio urne, što se najbolje vidi na ukrasu oblika *tabula ansata* čiji je donji dio otklesan. U svakoj od ansa uklesan je ukras u obliku kruga, a od kruga u smjeru kuta anse plitko je urezan stilizirani motiv grančice s listićima. Sastavljena je iz dva ulomka koji su danas spojeni. Na gornjem je dijelu urne vidljiv stanjeni dio ruba na koji je nalijegao poklopac. S donje se strane vidi izbočenje pri sredini, što je nastalo prenamjenom urne, koja je tako bila zabijena u zemlju i služila kao kamenica za vodu. Taj dio ujedno pokazuje i kolika je bila stvarna veličina urne. Nažalost, otklesavanjem donjeg dijela najvjerojatnije je uništen jedan redak natpisa ili dva retka. Natpisno je polje zbog slabe kvalitete kamena u lošem stanju, a na pojedinim se mjestima kamen raslojio, što je dodatno otežalo čitanje. Preostala su tri retka natpisa:

[-----]

AVR APPO

LEDRI SIB

ET PLADM

[-----]

[D(is) M(anibus)] / Aur(elius) Appo / Ledri (filius) sib(i) / et Plad(o)m/[eno] [pos(uit)?]

ili [D(is) M(anibus)] / Aur(elio) Appo / Ledri (filio) sib(i) / et Plad(o)m/[eno] [pos(uit)?]

Urnu je postavio Aurelije Apo ili Apon, Ledrov sin, sebi i osobi zvanoj Pladomen. Čitanje natpisa je nesigurno jer je urna jako oštećena, a i sam klesar nije bio odviše spretan pri radu. Iako urni nedostaje poklopac, smatramo da je na njemu bila uklesana posveta Manima. U prvom su retku prva tri slova gentilicija *Aurelius* uklesana u ligaturi. Slovo A je na natpisu uklesano tri puta, a svaki put ima prelomljenu srednju hastu. Prema svome imenu, čini se da ova osoba pripada prvoj generaciji peregrina svoje obitelji koji su dobili rimsko građansko pravo. Ako se kognomen pročita kao da mu je nominativ *Appus*, za njega imamo paralele s nekoliko natpisa. Jedan je pronađen blizu Plevlja, gdje se također spominje neki *Aurelius Appo*.⁴⁷ Međutim, Alföldy taj kognomen čita kao *Apro*, odnosno u nominativu bi glasilo *Aper*, tako da ne možemo biti sigurni u potvrđenost ovog kognomena.⁴⁸ Drugi je *Plator, Appi (f)* i bio je pripadnik ravenatske flote.⁴⁹ Kognomen *Appus* ima po jednu potvrdu u Hispaniji Germaniji.⁵⁰ Ako je na natpisu ime *Appo* u nominativu, analogija za takvo ime u OPEL-u nema, a najbliži tome je kognomen *Apo* potvrđen u Panoniji.⁵¹ U slučaju da se radi o omenu *Appo* (gen. *Apponis*), ovo bi ime bilo hapaks. Možda se radi o pogrešci klesara koji je umjesto *Aplo* napisao *Appo*. Za ime *Aplo* postoji u Dalmaciji osam potvrda i pripada autohtonom stanovništvu.⁵² Ako se kognomen pročita u dativu, tada mu je izvorni oblik *Appus*. Ipak, smatramo da se ovdje ne radi o tom kognomenu, nego da je prvo ime, iako je neobično za ovo razdoblje, uklesano u nominativu. Što se tiče očevog imena, *Ledrus*, ono je iz delmatske onomastike, a za sada je potvrđeno dvaput.⁵³ Na natpisu se spominje i ime *Pladm[---]*, u kojem se krije još jedno delmatsko ime, *Pladomenus*, potvrđeno devet puta na natpisima Dalmacije⁵⁴ i jednom u Raveni kod jednog pripadnika mornaričke flote.⁵⁵ Na natpisu je to ime uklesano u vulgarnolatinskom, sinkopiranom obliku, odnosno glasilo je *Pladmeno*. Prema gentiliciju *Aurelius* natpis treba datirati u kraj 2. ili početak 3. stoljeća.

7. Urna Sure (slika 7)

Inv. ozn. MCK-5419

Mjesto nalaza: nepoznato

Dimenzije: dužina 43,5 cm, širina 15,5 cm, visina 30 cm, dubina 14,5 cm, širina stijenki 5,5 cm

Veličina slova: prvi redak 3 cm, drugi redak 3,5 cm, treći redak 3-3,5 cm

Literatura: neobjavljen

Od ove je vapnenačke urne sačuvan veći dio prednje i bočne lijeve strane te manji dio donje strane, dok joj čitava stražnja i desna strana te dio lijeve i donje strane nedostaju. Jednostavne je izrade: stijenke su postavljene na bikoničnoj bazi, a natpisno je polje omeđeno jednostrukim urezom unutar kojeg je uklesan natpis. Uz rub lijeve strane uklesan je okomito postavljen pravokutnik unutar kojeg se nalazi ukras koji nalikuje na niz listova bršljana. Natpis je uklesan u tri retka, a ispod svakog od njih uklesana je crta koja je održavala ravninu klesanog teksta:

TERT(?)A MED[-----]

SVRE MATR[-----]

AN LXXI ET PO[-----]

Tert(i)a(?) Med[ulli (filia)?]/Sur(a)e matr[i q(uae) vix(it)]/ an(norum) LXXI et Po[---]

Iz natpisa je razvidno da je ženska osoba postavila urnu svojoj majci Suri i osobi čije ime počinje sa *Po[---]*. Slova natpisa su nejednaka i jako su nespretno klesana. Broj godina života (71) pokojnice uklesan je u ligaturi, odnosno dvije su desetice spojene u jednu. U prvome retku čini se da je uklesano žensko ime koje se može pročitati kao *Tert(i)a*, *Teria*, *Terla* ili *Perla*. Od svih navedenih, jedino ime potvrđeno među autohtonim stanovništvom Dalmacije je *Tertia*. Ako je jedno od ostalih mogućih, tada se radi o imenu koje je hapaks. Nakon ovog imena slijedi početak drugog, za koje smatramo da je filijacija, a ne kognomen. Dva su imena na *Med-* koja su zabilježena na natpisima Dalmacije: *Meduttus*⁵⁶ iz Hardomilja u Hecegovini i *Medullus* (ili *Medulius*) iz Zadra.⁵⁷ Ovo prvo je ime vojnika keltiberskoga podrijetla, dok je ovo drugo s autohtonog liburnskog nadgrobnog spomenika, cipa (*cippus*). Upravo bismo se iz tog razloga prije odlučili

za nadopunu ovog imena kao *Medullus*, odnosno u genitivu *Medulli (filia)*. Moguće je da ovo ime označava kognomen, pa bi tada slučaju stajalo *Medulla* (ili *Medulia*). Osim ovih, u Carstvu se javljaju i druga imena na *Med-*, ali radi se uglavnom o autohtonim imenima iz krajeva izvan Ilirika, pa mislimo da ih nije potrebno navoditi. S obzirom da ne možemo biti sigurni kakvo je ime pisalo na natpisu, sa zadržkom ćemo predložiti restituciju ovog imena kao *Medulli (filia)*, prvenstveno stoga što je tu moglo pisati ime iz ilirske, odnosno delmatske onomastike koje još nije poznato. Ime pokojnice bilo je *Sura*, a na natpisu je u dativu, no umjesto dativnog nastavka na diftong *ae*, on je uklesan u vulgarnolatinskom obliku na *-e*, što je dosta česta pojava. U Dalmaciji je dosad zabilježeno 22 kognomena *Surus/a*.⁵⁸

Budući da se radi o autohtonom stanovništvu bez rimskoga građanskog prava, ova bi se urna mogla datirati u 1. ili 2. stoljeće.

8. Ulomak natpisa na urni (slika 8)

Inv. ozn. MCK-AZ-605

Mjesto nalaza: Balek, u Cetini, oko 100 m od mosta
Dimenzije: visina 19 cm, dužina 34 cm, debljina: 6 cm

Veličina slova: 4-4,5 cm

Literatura: neobjavljen

Kao i kat. br. 6, spomenik je u MCK dopremljen godine 1977. zaslugom muzejskih djelatnika. Sačuvan je ulomak gornjeg dijela prednje stranice urne od vapnenca. Da se radi o urni, vidljivo je po tome što se na vrhu ulomka vidi dio na koji naliježe poklopac. Pronađena je u Cetini, oko 100 metara od Balečkog mosta, a od natpisa je sačuvan dio prvog retka, koji glasi:

[---]NNICVS STA[-----]

S obzirom da je ulomak pronađen u Cetini, natpisno je polje dosta izlizano, pa je natpis slabo čitak. U drugom se retku naziru ostaci slova, no nije moguće razaznati što je pisalo. Slova su pravilna i izdužena, a u us-

poredbi sa slovima na još dvije urne obrađene u ovom radu, nabolje su izrađena. Ono što vidimo iz natpisa je dio imena, vjerojatno pokojnikova, koje završava na *-nnicus*. Teško je znati o kojem se imenu radi, ali možda je moglo biti *Lunnicus*. Naime, to je jedino ime na *-nnicus* koje je dosad zabilježeno u Dalmaciji, a po svom je podrijetlu gentilicij, i pripada autohtonom stanovništvu.⁵⁹ Dakako, nisu isključena i neka druga imena, koja još nisu zabilježena. Imena na *-icus*, i *-ica* su venetsko-ilirskog podrijetla, a podatak da je natpis uklesan na urni, kao i samo mjesto pronalaska, govore u prilog tome da je urna pripadala autohtonom stanovniku, pa stoga držimo da ime *Britannicus* ne bi dolazilo u obzir. Nakon ovog imena, vide se slova *Sta-*, najvjerojatnije nastavak imenske sheme, koja su mogla pripadati njegovom imenu ili imenu njegova oca. Od kognomina ilirskog podrijetla mogli bismo očekivati možda *Stattus*, koji je dosad potvrđen u Danilu.⁶⁰

Ulomak spomenika ne daje elemente kojima bi se moglo točnije datirati vrijeme njegova nastanka, no s obzirom na sve izneseno, smatramo da bi ga trebalo datirati u 1. ili 2. stoljeće.

9. Nadgrobna ploča Buone (slika 9)

Inv. ozn. Franjevačka zbirka RN 50

Mjesto nalaza: Stražine kod Vrlike

Dimenzije: visina 29 cm, širina 34 cm, debljina 5 cm
Veličina slova: 4 cm u prvom retku, 3,3 cm u drugom retku, 3 cm u trećem retku

Literatura: Gabričević 1962, 235, 236; ILJug 1978, br. 754; Marun 1998, 251; Demicheli 2008, 137, kat. br. 28.

Manja pravokutna natpisna ploča (titul) od vapnenca na čijim je rubovima uklesana dvostruka profilacija pronađena je godine 1924. u Stražinama. U doba kada je fra Lujo Marun pisao svoje dnevnik, natpis je bio čitav. To saznajemo iz njegovih *Starinarskih dnevnika*, gdje se nalazi prijepis čitavog natpisa i izvorni podaci o mjestu nalaza.⁶¹ No već 60-ih godina 20. st. spomeniku je nedostajala gornja desna četvrtina, pa ga je takvog znanstveno obradio Branimir Gabričević.⁶² On je, ne poznajući izvorno stanje spomenika, druga-

čije pročitao natpis, a uz to je mislio da je spomenik pronađen u Potravlju. Rukopisi Marunovih dnevnika nisu mu bili poznati ili mu nisu bili dostupni, pa stoga i nije imao sve podatke o nalazu. U svojem dnevniku pod nadnevkom 7. srpnja 1924. Marun piše kako mu je prijepis natpisa poslao o. Leonard Buljan iz Vrlike, koji je natpis našao u Stražinama, a tada se nalazio kod župnika u Vrlici. Inače, Branimir Gabričević je upravo u Stražine ubicirao središte delmatske zajednice Barizinijata, delmatskog plemena spomenutog na terminacijskom natpisu pronađenom u selu Šušnjaru, oko 3 km sjeverno od Stražina.⁶³

Natpis ćemo donijeti u njegovu punom obliku, bez obzira na dio koji danas nedostaje:

BVONI BEV
CI DEFVN
CTE ANN XXXX
PAICVS MARIT

Buoni Beu/ci (filiae) defun/ct(a)e ann(is) XXXX / Paicus marit(us)

Natpis spominje ženu Bonu, kćer Beukovu, staru 40 godina, kojoj je nadgrobnu ploču postavio muž Paik. Slova natpisa su nepravilna i plitko urezana u pravokutnu ploču manjih dimenzija. U ligaturi stoje slova M i A u riječi *maritus* u zadnjemu retku. Prema imenima koja su na natpisu spomenuta, očito je da se radi o autohtonom, ne još sasvim romaniziranom stanovništvu.

Osobno žensko ime *Buo* poznato je s još dva natpisa iz provincije Dalmacije i ilirskog je podrijetla.⁶⁴ Ime *Beucus* nije dosad zabilježeno u onomastičkom repertoaru Dalmacije, dok ime *Paicus* nije zabilježeno u Dalmaciji, a ni u Carstvu. Imena pripadaju starosjedilačkom stanovništvu iako je ime *Beucus* poznato isključivo s nekoliko natpisa iz Dakije (već spomenuti *Alburnus Maior*), što se može povezati s naseljavanjem delmatskog stanovništva na dačkom području.⁶⁵

10. Ulomak nadgrobnog natpisa (slika 10)

Mjesto nalaza: nepoznato

Inv. ozn. MCK-AZ-631

Dimenzije: visina 14,5 cm, dužina 16,5 cm, debljina 6 cm

Veličina slova: 2,8-3 cm

Literatura: neobjavljen

Sačuvan je donji lijevi dio manje stele od vapnenca kojoj se ne zna mjesto pronalaska. Spomenik je nekoć pripadao zbirci Britvić, a na njemu su vidljivi ostaci četiriju redaka teksta:

VS C[-----]

PASS[-----]

CON[-----]

KARIS[-----]

-----/us C[-----] / Pass[-----] / con[iugi] / karis[simae]

Natpis je uklesan unutar polja omeđenim jednostrukim urezom. Po sačuvanim slovima zna se da se radi o nadgrobnom spomeniku koji je muž dao postaviti svojoj supruzi. Iako riječ *coniunx* može označavati i supruga i suprugu, prema riječi koja u prvom sačuvanom retku završava na *-us* pretpostavljamo da se radi o muškom osobnom imenu u nominativu, odnosno postavljaču natpisa. Ni jedno ime na natpisu nije u potpunosti sačuvano, a slova *Pass* zasigurno pripadaju imenu pokojnice. U Dalmaciji je samo jednom zabilježeno ime *Passiena*⁶⁶, no s obzirom da se radi o gentiliciju koji pripada razdoblju 1. stoljeća, ne bi se moglo uklopiti u restituciju natpisa. Dakako, ostaju imena koja su potvrđena izvan Dalmacije, kao i ona koja nisu nigdje zabilježena, a počinjala su slovima *Pass*. Budući da ne znamo je li ovo bio početak imena, moramo uzeti u obzir i imena koja su u sebi sadržavala tu skupinu slova. Spomenik ne daje mnogo elemenata za datiranje, no prema svome izgledu, tipu slova i vulgarnolatinskoj grafiji *karissimae* umjesto *carissimae*, smatramo da bi spomenik trebalo datirati u raspon od kraja 2. do kraja 3. st.

Žrtvenici

11. Žrtvenik IOM Elija Barbija (slika 11)

Inv. ozn. MCK-AZ-514

Mjesto nalaza: Gardun

Dimenzije: visina 82 cm, širina 44 cm, debljina 28 cm

Veličina slova: 5-5,5 cm

Literatura: neobjavljen

Natpis je pronađen na Gardunu na sjeveroistočnoj padini brda, a za MCK je otkupljen od žene pok. Petra Tadinca. Izrađen je od lokalnog vapnenca i poprilično je dobro očuvan. Ima oblik kvadra kojemu su gornji i donji dio blago trapezoidno prošireni i širi su od površine natpisnog polja. Natpisno je polje profilirano s gornje i donje strane pravilnim kimatijem (*cymatium rectum*). Na samom su polju vidljive horizontalne linije između kojih su uklesana slova natpisa u četiri retka, a glasi:

I O M

AELIVS

BARBIVS

L P

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Aelius / Barbis / l(ibens) p(osuit)

Žrtvenik, čija izrada ukazuje na lokalnu produkciju, posvećen je Jupiteru Najboljem i Najvećem, a postavio ga je Elije Barbije. Slova su plitko i tanko uklesana, pomalo su nepravilna, a na rustičan rad najviše upućuje slovo L, koje je, kao i na brojnim, osobito domaćim natpisima, klesano s jednom okomitom hastom, dok mu je druga, umjesto da je vodoravno položena udesno od dna okomite haste, ukošena prema dolje od donje trećine okomite haste. Ono što je najzanimljivije na ovom natpisu, jest da su se unutar slova sačuvali tragovi crvene boje kojom su slova natpisa bila istaknuta.

Gentilicij *Aelius* upućuje na to da je dedikant zadobio rimsko građansko pravo najvjerojatnije u Hadrijanovu razdoblju ili neposredno nakon njega. *Barbuis* je

po postanku gentilicij, no u ovom je slušaju kognomen koji je u kasnom Principatu nastao od gentilicija.⁶⁷ Gentilicij je u varijanti *Barbuis* i *Barbia* poznat u Dalmaciji s još osam natpisa,⁶⁸ a porijeklom je iz Akvileje.⁶⁹ Kao kognomen poznat je na samo nekoliko primjera u čitavom Carstvu, i to dva u Dalmaciji (Salona i Tragurij),⁷⁰ jedan u Italiji, dva u Panoniji, jedan u Gornjoj Meziji.⁷¹ Uočljiv je izostanak predimena, što je česta pojava od sredine 2. stoljeća.

Prema gentiliciju *Aelius*, izostanku predimena i kognomenu *Barbuis*, natpis bi se mogao datirati u drugu polovicu 2. stoljeća.

12. Žrtvenik IOM Petronija Maksima

Inv. ozn. MCK-AZ-628

Mjesto nalaza: Umljanovići

Dimenzije: dužina 28 cm, visina 24 cm, širina 18 cm

Literatura: neobjavljen

Prema podacima Josipa Britvića, u čijoj se zbirci ovaj spomenik nalazio, žrtvenik je pronađen u zaselku Umljanovićima kod Drniša. Izrađen je od muljike, a u inventarnoj je knjizi crtežom prikazan oštećen sa svih strana. Žrtvenik je stajao u lapidariju Muzeja, odakle je, nažalost, prije nekoliko godina otuđen. Sačuvani je dio natpisa bio uklesan u tri retka:

[---] O [---]

[--] PETRONI[--]

[--]XIMV[-]

[-----]

[I(ovi)] O(ptimo) [M(aximo)] / [-] Petroni[us] / [Maximu[s] / [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]

Žrtvenik je Jupiteru Najboljem i Najvećem postavio čovjek čije se ime može rekonstruirati kao Pertronije Maksim. Ne zna se u koliko je redaka zavjetni natpis bio uklesan, ali je zasigurno formula s kriticom VSLM ili nekom sličnom izvorno bila uklesana. Između ove formule i imena dedikanta mogao je stajati još neki podatak, kao što je pripadnost dedikanta nekoj vojnoj jedinici ili možda ime još neke osobe koja je zajedno s Petronijem Maksimom podigla žrtvenik bogu Jupiteru.

Gentilicij *Petronius* dosta je rasprostranjen po Carstvu, a oni koji su u Dalmaciji, uglavnom su Italici ili oslobođenici. U kasnijim se razdobljima javlja među Istočnjacima.⁷² Za sada je u Dalmaciji potvrđen četrdesetak puta, što ga stavlja na drugo mjesto po ukupnoj zastupljenosti, odmah nakon Italije.⁷³ Kognomen *Maximus* najčešći je od svih kognomina latinske onomastike općenito, a u Dalmaciji je osobito rasprostranjen među domaćim stanovništvom, gdje je potvrđen na oko 150 natpisa.⁷⁴

S obzirom da je spomenik danas izgubljen, a iz sačuvane se skice natpisa ne može ustanoviti kako je izgledao ni je li Petronije Maksim imao predime, žrtvenik nije moguće pobliže datirati, no prema većini Jupiterovih žrtvenika s ovog područja, najvjerojatnije pripada 2. ili 3. stoljeću.

13. Baza žrtvenika IOM s ostatkom kipa (slika 12)

Inv. ozn. Franjevačka zbirka RN 31

Mjesto nalaza: Gardun

Dimenzije: dužina 28,5 cm, visina 18,5 cm, širina 12,5 cm

Veličina slova: 2 cm

Literatura: Cambi 2008, 94, kat. br. 7

Četvrtastu bazu za kip na kojoj je uklesan natpis, prema podacima iz inventarne knjige, u Zbirku je s Garduna donio opat Ante Jadrijević prije 1935. godine. Spomenik je izrađen od vapnenca, a prikazivao je statu Jupitera s orlom u podnožju. Od ta dva figuralna prikaza ostala su samo stopala ljudske figure i noge orla. Lijevo je stopalo bolje sačuvano i stoji okomito u odnosu na širinu baze, dok je desno prikazano s odmakom udesno. Nalijevo od stopala nalaze se dvije noge orla, jednog od Jupiterovih atributa. Na prednjoj je strani baze uklesan natpis u tri retka, koji je djelomično oštećen:

I O M

[--]LAVDIVS

[--]S[-]LIS VSL[-]

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / [C]laudius / [--]s[-]lis v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)]

Čovjek od čijeg je imena ostao sačuvan samo gentilicij *Claudius*, dao je izraditi ovaj žrtvenik posvećen Jupiteru Najboljem i Najvećem. Interpunkcijski su znakovi u obliku trokuta (*triangula distinguentes*) uklesani u prvome retku između I i O i poslije O te u trećemu retku između S i M. Slova natpisa su pravilna, ali izgledaju kao djelo neke od lokalnih radionica.

Gentilicij *Claudius* zabilježen je u Dalmaciji na stotinjak natpisa i čest je u 1. i 2. st.⁷⁵ Učestalost tog imena u 1. st. ne čudi, jer se radi o carskom gentiliciju koji se dodjeljivao carskim oslobođencima za vladavine Klaudija i Nerona. Budući da nije poznato je li ta osoba imala predime, ne možemo preciznije datirati spomenik. Ikonografski se također ovaj spomenik ne može pobliže datirati, a ono što bi možda išlo u prilog ranijoj dataciji, jest činjenica da je spomenik pronađen na Gardunu, odakle je poznat spomenik još jednog Klaudija (*Tiberius Claudius Aurelius*), a datira se u 1. st.⁷⁶

14. Žrtvenik posvećen Jupiteru (slika 13)

Inv. ozn. MCK-AZ-155

Mjesto nalaza: Otišić

Dimenzije: visina 38 cm, dužina 23 cm, debljina 20 cm

Veličina slova: 4,5 cm

Literatura: neobjavljen

Žrtvenik posvećen Jupiteru Najboljem i Najvećem pronađen je prilikom kopanja bunara u selu Otišiću na dubini od 2 metra. Za MCK je otkupljen od Petra Novaka 1970. godine. Izrađen je od sitnozrnatog vapnenca, a natpis je uklesan pri sredini natpisnog polja i glasi:

I O M

odnosno, u restituciji:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

Žrtvenik je jednostavna izgleda i slovima natpisa sugerira nevješnost klesara koji ga je izradio. Na spoju natpisnog polja s kruništem i bazom vidljiva je dvostruka profilacija uklesana oko žrtvenika (*cymatium rectum*). Interpunkcijski znakovi u obliku točke dijele svako od slova (*punctum distinguens*). Natpis ne daje

nikakvih elemenata za određivanje stoljeća u kojem je nastao, no prema Jupiterovim žrtvenicima s ovog područja koji imaju identičan tekst, okvirno ga možemo datirati u 2. ili 3. st.⁷⁷

15. Žrtvenik posvećen Janu

Inv. ozn. Franjevačka zbirka RN 36

Mjesto nalaza: Šušnjar kod Vrlike

Dimenzije: visina 53 cm, širina 32 cm, debljina 31 cm

Veličina slova: 4 cm

Literatura: neobjavljen

Spomenik je pronađen u Šušnjaru kod Vrlike, a zaslugom oca Stanka Bačića dopremljen je u Zbirku 1958. godine. Natpis je u dosta lošem stanju jer su se slova poprilično izlizala (slika 14). Na starim se fotografijama vidi da je natpis bio u boljem stanju nego danas, pa su one bile od pomoći pri čitanju natpisa (slika 15). Radi se o žrtveniku većih dimenzija, čija se izvorna veličina ne zna, no smatramo da je u većem dijelu sačuvan. Na lijevoj je bočnoj strani vidljiva stepenasta profilacija kakva je česta kod žrtvenika, a s desne je spomenik otklesan. Na prednjoj strani, na mjestu gdje je krunište žrtvenika izlazilo u prostor više nego natpisno polje, vidljivi su tragovi nasilnog otklesivanja, odnosno izjednačavanja površine kruništa i natpisnog polja. Najvjerojatnije je u nekom razdoblju žrtvenik poslužio kao građevinski materijal koji je trebalo svesti na oblik bloka pogodnog za uzidavanje. Sačuvano je sedam nepotpunih redaka natpisa:

[-] ANO PAT [- -]

AVG DEFEN [- -]

RI SACRV [-]

AVRELIVS VI [-]

5 TOR ET SAT [- - -]

DITO NA [-] AS [- -]

[- - - - - - - - -] P

[- - - - - - - - -]

[I]ano Patri / Augusto Defen[so]/ri sacrul[m] Aurelius Vi[c]/^stor et Sat:[- - -] / Dito nan(?[-] as[- - -] / [- - - - - - - - -] p

Ako je čitanje natpisa točno, onda se radi o zavjetnom natpisu posvećenom bogu Janu koji na natpisu nosi atribut *Pater* i pridjeve *Augustus* i *Defensor*. Prema našim saznanjima, pridjev *Defensor* uz Janovo ime dosad nije nigdje potvrđen, pa je ovo prvi takav slučaj. S nepoznatog nalazišta u Dalmaciji je poznata posveta *Iano Patri Augusto*, datirana u Tiberijevo vrijeme.⁷⁸ U vrličkom je kraju već potvrđen Janov kult, i to u selu Koljani Gornji, gdje je pronađen žrtvenik na kojem je Jan oslovljen kao *Pater*⁷⁹, a u blizini Šušnjara, točnije u selu Stražine, moguće je da je na jednom natpisu bila i posveta bogu Janu, također oslovljenom kao *Pater*.⁸⁰ U Dalmaciji je pronađeno petnaestak Janovih žrtvenika, što je više nego u drugim provincijama, a uglavnom se vezuju uz područje prostora Liburnije. Ono što je također zanimljivo, jest da su dedikanti gotovo u pola slučajeva domaćeg podrijetla⁸¹, jer Jan je, kako je poznato, jedan od starih italskih bogova, a posvete njemu uglavnom su vezane za italsko tlo. Od bogova kojima su posvećeni žrtvenici pridjev *Defensor* stoji uz Jupitera, Merkura, Belena i Herkula.

Natpis je postavio čovjek čije je ime najvjerojatnije glasilu *Aurelius Victor* i još jedna osoba, kojoj nije moguće u potpunosti rekonstruirati ime. Gentilicij *Aurelius* najčešći je carski gentilicij u Rimskome Carstvu, pa je vrlo čest i u Dalmaciji. Kognomen *Victor* također je posvuda rasprostranjeno ime, u Dalmaciji ga susrećemo na više od 30 natpisa, a najčešći je u doba kasnog Principata.⁸² U zadnjem se sačuvanom retku vide slova *Dito*, što bi mogao biti kognomen druge osobe, dok joj ostatak imena ne možemo dobro pročitati. Možda se samo radi i o ostatku nekog kognomena na *-ditus*, ali takvih i nema mnogo. Po svojoj je zastupljenosti najčešći *Epaphroditus*, ali on ovdje ne bi dolazio u obzir. Kognomen *Dito* je žensko ime i pripada ilirskoj onomastici, a dosad je potvrđen samo jednom.⁸³ *Dito* možda može biti i naziv za pripadnika plemena Diciona, koji su živjeli sjeveroistočno od Delmata, ali takvi su poznati kao *Ditio*.⁸⁴ Aurelije Viktor vjerojatno je bio pripadnik domaćeg stanovništva koji je dobio rimsko građansko pravo u Karakalino vrijeme, što je čest slučaj upravo u vrličkome kraju, gdje je jedino rimsko ime među domaćim stanovnicima na koje nailazimo upravo *Aurelius*.⁸⁵

Prema gentiliciju *Aurelius* i po načinu na koji je natpis klesan smatramo da žrtvenik treba datirati u prvu polovicu 3. stoljeća.

16. Ulomak žrtvenika posvećenog Silvanu (slika 16)

Inv. ozn. Franjevačka zbirka RN 32

Mjesto nalaza: Čitluk

Dimenzije: visina 14 cm, širina 13,5 cm, debljina 10 cm

Veličina slova: 2,5 – 3 cm

Literatura: neobjavljen

Sačuvan je ulomak žrtvenika od vapnenca koji prikazuje dio kruništa i početak natpisa. Pri sredini kruništa, koje je od natpisnog polja odijeljeno dvostrukom profilacijom, nalazi se reljefno prikazan dio ukrasa u obliku kruga kakav se ponekad zna naći na žrtvenicima. Mogu ga činiti koncentrični krugovi ili šestorolinska rozeta unutar kruga. Od natpisa su preostala samo dva slova skraćene formule:

S A [-]

S(ilvano?) A(ugusto?) [s(acrum?)]/ -----

Iako se sa sigurnošću ne može tvrditi, smatramo da je ovaj žrtvenik bio podignut bogu Silvanu i da bi prva dva slova označavala kraticu *S(ilvano) A(ugusto)*. Po nevještom načinu izrade spomenika i slova žrtvenik je najvjerojatnije djelo lokalnog klesara. Ne zna se koliko je redaka natpis sadržavao, ali nakon imena boga najvjerojatnije je uslijedilo ime dedikanta i završna zavjetna formula.

17. Žrtvenik Lelije Tertule (slika 17)

Inv. ozn. Franjevačka zbirka RN 37

Mjesto nalaza: Mali Krinj, Hrvace

Dimenzije: visina 30 cm, širina 20 cm, debljina 14 cm

Veličina slova: 2-4 cm

Literatura: neobjavljen

U inventarnim knjigama Franjevačke zbirke piše da je žrtvenik pronađen u Karakašici, a nisu pronađeni

podaci kada je spomenik pronađen niti kada je prenesen u samostan. Ipak, u knjizi *Arheološka topografija Cetinske krajine*, u opisu pronalazaka iz hrvačkog zaselka Mali Krinj, nalazi se i spomen žrtvenika posvećenog Eliji Tertuli (*Aeliae Tertulae*). Na tom je položaju prilikom jaružanja godine 1976., osim ovog žrtvenika, pronađeno nekoliko kamenih ulomaka natpisa, reljefni ženski akt i ženska glava. Prema podacima iz navedene monografije, svi se ovi komadi nalaze u Franjevačkoj zbirci.⁸⁶ Izrađen je od vapnenca i oštećen je s prednje, desne bočne i stražnje strane. Na prednjoj je strani otučeno krunište žrtvenika i prvi red natpisa, a oštećen je i dio na kojem se spaja prednja s desnom bočnom stranom. Na sačuvanom je dijelu kruništa vidljivo da je ono s desne i lijeve strane bilo ukrašeno pulvinima, od kojih je sačuvan samo onaj desni. Između pulvinâ nalazi se povišeno polje nad kojim se vršila libacija, a ispod njih nalazi se profilacija uklesana sa sve četiri strane. Na dnu žrtvenika je dvostruka profilacija zaobljena na bridovima. Natpis je vrlo nespretno uklesan u četiri retka od kojih su sačuvana tri:

[-----]

LAELIA

TERTVL[-]

V S L M

[-----] / Laelia / Tertulla / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Zbog oštećenja prednjega gornjeg dijela danas ne znamo kome je žrtvenik bio posvećen. Sačuvani dio natpisa govori da ga je postavila žena koja se zvala Lelija Tertula. U trećem retku nedostaju jedno ili dva slova kognomena koji bi trebalo nadopuniti sa A ili LA. Naime, ovaj nam je kognomen poznat u dvije varijante: kao *Tertula* i kao *Tertulla*. Zbog dosta veće zastupljenosti ovog drugog, odlučili smo se za ovu drugu varijantu, *Tertulla*. U zavjetnoj formuli VSLM nedostaje veći dio slova M. Slova natpisa su jako nepravilna, a sam je žrtvenik ljepše urađen od natpisa, tako da su možda dvije osobe radile na ovom natpisu: jedan je majstor isklesao žrtvenik, a drugi natpis.

Gentilicij *Laelius* je u Dalmaciji karakterističan za romanizirano stanovništvo Liburnije ili za Italike, a na

natpisima Dalmacije zabilježeno je 12 puta.⁸⁷ Kognomen *Tertul(l)us* rasprostranjen je posvuda, osobito u Italiji i keltskim provincijama. U Dalmaciji je čest (33 puta), a javlja se i kod autohtonog stanovništva.⁸⁸

S obzirom na onomastiku, i izgled samog spomenika, možemo pretpostaviti da se radi o romaniziranoj autohtonoj stanovnici ovog kraja koja je postavila žrtvenik nama danas nepoznatom božanstvu. Iz Karakašice je dosad poznat reljef Dijane i Silvana,⁸⁹ pa postoji mogućnost da je ovaj žrtvenik bio posvećen upravo jednom od ovih božanstava. Sukladno imenu, držimo da bi spomenik trebalo datirati u 1. ili u 2. stoljeće.

18. Natpis vojnika VIII. kohorte (slika 18)

Inv. ozn. MCK-AZ-637

Mjesto nalaza: Gardun

Dimenzije: visina 16 cm, širina 24,5 cm, debljina 14 cm

Veličina slova: 2 cm.

Literatura: neobjavljen

Ulomak spomenika od muljike pronađenog na Gardunu, za koji pretpostavljamo da je bio žrtvenik, nekoć je pripadao zbirci J. Britvića, prema čijim podacima znamo mjesto pronalaska. Sa stražnje je strane izdubljen jer je u kasnijoj uporabi služio kao kamenica za vodu. Tom je prilikom otučen i dio natpisa koji bi rekao nešto više o namjeni spomenika. S donje, lijeve i desne bočne strane vidljivi su originalni tragovi obrade zupčastoga dlijeta, pa se po tome zna da spomenik sigurno nije bio širi. S gornje je strane kamen otučen, pa znamo da je sigurno bio viši. Natpis je sačuvan u predjelu gornje polovine ulomka, i to u dva ili tri retka:

[-----]

[--] VAL CA[----]

MIL COH VII [----]

[-----]

[-----]/[--] Val(eri)us Ca[----] / mil(es) coh(ortis) VII[I vol(untariorum)] / [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]

Sačuvan je donji dio teksta natpisa koji spominje vojnika VIII. kohorte od čijeg je imena preostao samo gentilicij *Valerius* i dio kognomena. Gentilicij *Valerius* u Dalmaciji je potvrđen 134 puta⁹⁰, a porijeklom je iz Italije. Ime ovog vojnika bilo je napisano u troimenoj shemi, a to se vidi po tome što je znak interpunkcije u obliku trokuta napisan prije gentilicija, odnosno nakon mjesta gdje je bilo uklesano predime u skraćenom obliku. Dva sačuvana slova kognomena *Ca-* ne govore nam puno. S obzirom da je vojni natpis, u produžetku kognomena nije mogla stajati nikoga druga riječ osim neke od vojnih funkcija, a koju vidimo na početku idućeg retka (*miles*). Znakovi interpunkcije uklesani su još između VAL i CA u prvom i između MIL i COH i COH i VIII u drugom retku natpisa. Svi znakovi imaju oblik trokuta (*triangula distinguentes*). Iako se na samome natpisu ne vidi da se radi o vojniku osme kohorte jer je sačuvan samo dio broja VIII, odnosno nedostaje mu jedna okomita hasta, nije teško postaviti takvo rješenje. Naime, prema mnoštvu drugih spomenika ove postrojbe, zna se da je Osma dobrovoljačka kohorta rimskih građana (*Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*) boravila u Tiluriju kao stalna posada od sredine drugog do sredine trećeg stoljeća. Ta je postrojba došla u Dalmaciju još u vrijeme Batonova ustanka, nakon kojeg je bila smještena u Andetriju.⁹¹ Ovo je dosad jedanaesti natpis s Garduna koji spominje tu kohortu, a nakon spomenika VII. legije ta je postrojba najzastupljenija po broju epigrafskih spomenika pronađenih na Gardunu.⁹² Ispod retka koji spominje kohortu vidi se urez koji podsjeća na slovo V, no smatramo da je nastao prilikom priklješavanja spomenika. Najvjerojatnije je prije i stajalo slovo V, i to ili u kratici koja se mogla pročitati kao *V[ol(untariorum)]* ili kao početni dio zavjetne formule *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Pretpostavimo li da se radi o žrtveniku, što je, s obzirom na širinu, najvjerojatnije, na otučenom gornjem dijelu bilo je upisano ime božanstva kojem je žrtvenik posvećen. Uvažavajući činjenicu da je većina žrtvenika pronađenih na Gardunu posvećena vojnicima vrlo omiljenom bogu, Jupiteru, moguće je u da je posveta IOM nekoć pisala i na ovom spomeniku.

19. Ulomak žrtvenika s reljefom (slika 19)

Inv. ozn. Franjevačka zbirka RN ?

Mjesto nalaza: Čitluk

Dimenzije: širina 11 cm, dužina 11 cm, visina 19 cm

Veličina slova: 2 cm u prvom i drugom retku, 1 cm u trećem retku

Literatura: neobjavljen

Sačuvan je donji desni dio žrtvenika od vapnenca koji je danas uzidan u cementnu bazu. Od ulomka je vidljiv dio prednje i bočne strane s reljefnim prikazom baklje dijagonalno usmjerene lijevo dolje. Iznad baklje je prikaz koji podsjeća na vrpču. Ispod natpisa i reljefa vidi se početak baze žrtvenika koja je otučena. Natpis je rustičnim slovima uklesan, a vide se ostaci triju redaka:

[-----]

[-----]VM

[-----]LIVS

V S L

[-----] / [sacr]um / [---]lius / v(otum) s(olvit) l(ibens)

Žrtveniku nedostaju dva najbitnija elementa: ime boga kojem je posvećen i ime dedikanta. Natpisu nedostaju jedan ili dva retka, na što bi mogao ukazivati ostatak riječi *sacrum*, koja slijedi nakon imena božanstva. Iako ime dedikanta nije sačuvano u potpunosti, znamo da je najvjerojatnije završavalo na *-lius*.

20. Ulomak žrtvenika? (slika 20)

Inv. ozn. Franjevačka zbirka RN 28

Mjesto nalaza: Čitluk

Dimenzije: širina 19 cm, visina 16,5 cm, debljina 8 cm

Veličina slova: 8 cm

Literatura: neobjavljen

[-----] SAC [-----]

[-----]RC[-----]

----- / [-----] sac(rum) [-----] / [He]rc[uli?]
/-----

Ulomak spomenika od vapnenca otučenog sa svih strana za koji se ne može reći sa sigurnošću kakvom je tipu pripadao. Slova natpisa iznimno su lijepa i uklesana su kvadratnom kapitalom. Ono što je poslužilo relativnom određivanju vrste spomenika tri su slova SAC, koja se mogu pročitati kao *sacrum*, što se najčešće nalazi uz ime nekog boga kojemu se postavlja žrtvenik. Iako je češći slučaj da se prije riječi *sacrum* nalazi ime boga, ipak ima zavjetnih natpisa na kojima ono dolazi nakon *sacrum*. Ako je to bio slučaj i s ovim natpisom, tada je on mogao biti posvećen Heraklu ili Merkuru na čija bi imena upućivala slova *rc* u donjem retku. S druge strane, na tom je mjestu mogao biti i dio imena neke osobe, bilo da je ona dedikant ili pokojnik, kao npr. *Marcellus*. S obzirom na veličinu, oblik i kvalitetu slova, moguće je da se radi o nekakvom javnom spomeniku za koji smatramo da je izrađen u 1. stoljeću.

Zaključak

Natpisna građa opisana u ovome radu tek je dio neobjavljenih spomenika koji se čuvaju u Sinju. Ostatak natpisa nije u tolikoj mjeri indikativan kao ova skupina, jer se uglavnom radi o još manjim ulomcima, na kojima je tek pokoje slovo. Kako je već rečeno, izbor je pao na 20 spomenika kojima su se u velikoj mjeri potvrdile dosadašnje spoznaje o epigrafiji ovoga kraju u rimsko doba. Tako smo među nadgrobnim spomenicima vidjeli tipične predstavnike za pojedina vremenska razdoblja: u prvom su stoljeću to ulomci monumentalnih stela kakve su otprije poznate, ponajviše s vojničkih spomenika; među domaćim stanovnicima u prva dva stoljeća uglavnom nalazimo urne na kojima natpis po svojoj onomastičkoj shemi odgovara svim spomenutim u tekstu. U istoj su mjeri zastupljeni i žrtvenici koji također potvrđuju sliku već postojećeg panteona na području gornjeg i srednjeg toka Cetine drugoga i trećeg stoljeća. Kako je i bilo očekivati, najviše je zavjetnih natpisa posvećeno Jupiteru Najboljem i Najvećem, kojem su Rimljani općenito postavljali najviše žrtvenika. Silvan, kao božanstvo koje su domaći stanovnici poznavali i prije dolaska Rimljana, ali pod drugim imenom, također je poznat po svojim brojnim reljefima i natpisima iz unutrašnjosti Dalma-

cije. Jedino božanstvo koje nije u tolikoj mjeri zastupljeno u Dalmaciji je Jan, čiju sliku u ovim krajevima sada upotpunjujemo novim spomenikom, na kojem se javlja s dosad nepoznatim pridjevom *Defensor*.

Ovim smo natpisima dobili i dobar presjek onomastičke slike. Tako nailazimo na strance s rimskim građanskim pravom, na romanizirano domaće stanovništvo s tragovima svojih izvornih imena, ali i na izvornu onomastičku shemu ljudi koji su bili potpuno bez rimskoga građanskog prava. Četiri su imena koja su prvi put spomenuta na natpisima Dalmacije (*Beucus, Paicus, Tertia, Appus*), a s obzirom da se radi o autohtonim imenima, dva su od njih dosad bila nepoznata onomastičkom repertoaru Rimskog Carstva.

Iako ovaj izbor natpisa nije ponudio mnogo novih spoznaja o stanovnicima Cetinske krajine u antici, smatramo da je epigrafska analiza više ili manje uspješno odgovorila na pitanja unutar svojeg područja. Dakako, trebalo bi ove nalaze sagledati s čitavom arheološkom slikom, no, nažalost, većina je ovih spomenika dospjela u zbirke kao slučajan nalaz, te nije moguće predočiti kompletnu sliku. Ono što će nam ponuditi nalazi iz sustavnih arheoloških istraživanja u budućnosti, dat će nesumnjivo potpuniju sliku i odgovorit će na mnoga pitanja za koje trenutno odgovora nema. Pritom u prvome redu mislimo na sustavna istraživanja Tilurija (koja se provode) i Ekva (koja će uskoro ponovno početi), u kojima će novi materijal iz istraživanja pomoći pri što boljoj rekonstrukciji života u antici.

¹ Rad iznesen na skupu HAD-a u Sinju 2006. god. je obrađivao natpise iz ove dvije zbirke, a za ovaj su rad uvrštena i nova dva iz Trilja: jedan se čuva u Muzeju triljskog kraja, a drugi je u privatnom vlasništvu. U međuvremenu je iz tiska izišao katalog Arheološke zbirke Franjevačkog samostana u Sinju u kojem su obrađena i dva spomenika predviđena za ovaj rad. Bez obzira na to, ti su spomenici uvršteni i na ovo mjesto.

Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta *Rimski vojni logori u Hrvatskoj*, provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

² H. Galsterer 1971, 79-91; Zaninović 1996b, 288.

³ CIL III 2733. Čitanje i interpretacija ovog natpisa je upitna, ponajviše stoga što natpis nije čitav, a i zato što je danas izgubljen. Autor smatra kako danas u MCK postoji neobjavljeni ulomak tog natpisa, a rad o njemu je u pripremi.

⁴ Gabrić 1984; Milošević 1984. 10; Marić 2008, 15-27.

⁵ CIL III str. 358, 1034, 1610, 2161, 2269.

⁶ Spomenut ćemo smo neke od njih: Mišura 1921, Grgin 1924, Jadrijević 1940, Gabričević 1953a i b, 1962, Milošević 1981, Milošević 1998, Višić-Ljubić 2008.

⁷ Patsch 1898, 77.

⁸ Gabričević 1984, 101.

⁹ Gabričević 1953b.

¹⁰ Patsch 1899, 73; Rendić-Miočević 1989, 698, 700.

¹¹ Na ovome bih mjestu htio zahvaliti ravnateljici Muzeja Cetinske krajine arheologinji Aniti Librenjak i voditelju Arheološke zbirke Franjevačkog samostana fra Mirku Mariću na ustupljenom epigrafskom materijalu, a kolegama Angeli Babić i Branimiru Župiću na pomoći koju su mi pružili prilikom prikupljanja dokumentacije.

¹² Katalog s ostalim neobjavljenim natpisima bit će objavljen naknadno. Iako se uglavnom radi o ulomcima

sa po tek nekoliko slova, smatramo da im treba znanstveni pristup i obrada.

¹³ Cambi 2008, 94, 7.

¹⁴ Mnogi su spomenici VII. legije pronađeni u Saloni. O tome više Tončinić 2005, passim.

¹⁵ Milošević, 1998, 151.

¹⁶ Tončinić – Demicheli 2008.

¹⁷ Usp. Sanader 2008, 123, 124, Tip A3.

¹⁸ Alföldy, 1969, 136, s.v. *Vettius*; OPEL IV, 163, s.v. *Vettius*.

¹⁹ OPEL IV, 160, s.v. *Verus*.

²⁰ CIL III 2740. Od tog je natpisa danas preostao samo ulomak koji se čuva u MCK.

²¹ Alföldy, 1969, 291-292, s.v. *Secundus*.

²² Tončinić, 2004, 197-199.

²³ PWRE 1926, 13: s. v. *Libarna*.

²⁴ CIL V 7428; G. Cera, 2000, 56, 59-61, n. 271.

²⁵ CIL V 6425; CIL VI, 32515a II, 24, 25; CIL XI, 1147.

²⁶ Gabričević 1953c, 194; Gabričević 1984, 98.

²⁷ Tončinić 2004, 146, 156.

²⁸ Alföldy 1969, 173, 174, s. v. *Celer*; OPEL II, 47, s. v. *Celer*.

²⁹ Betz 1938, 73; ILJug 163; Zaninović 2007; 184.

³⁰ RE, s. v. *Legio*, 1690.

³¹ Zaninović 2007, 182-184.

³² CIL III 1262; Alföldy 1969, 64; OPEL I, s. v. *Avillius*, 96.

³³ Ardevan 2005, 128, 132.

³⁴ OPEL I, s. v. *Avillius*, 96.

³⁵ Alföldy 1969, s. v. *Avillius*, 64.

³⁶ CIL III, 2837, 14321⁶, 14991; ILJug 2811.

- 37 CIL III 2708 i 2711 (Gardun); Gabričević 1953c, 185.
- 38 CIL III, 8723, 1814, 9712 (*domo Florentia*); ILJug 2092 (*Scaptia tribu*); usp. Tončinić 2004, 203, 204.
- 39 CIL III 2708; Alföldy 1969, 122, s. v. *Statienus*.
- 40 OPEL IV, 93, s. v. *Statienus*.
- 41 Alföldy 1969, 321, s. v. *Valerius*; OPEL IV, 142, s. v. *Valerius*.
- 42 Alföldy 1969, 131-133, s. v. *Valerius*; OPEL IV, 143, s. v. *Valerius*.
- 43 Ovom bih prilikom htio zahvaliti svojem kolegi dr. Domagoju Tončiniću, koji mi je ustupio ovaj natpis iako ga je prethodno sam mislio objaviti. Spomenuti je Jupiterov žrtvenik objavljen u: Tončinić 2005.
- 44 Alföldy 1969, 318, s. v. *Ursus*.
- 45 OPEL IV, 187, 188, s. v. *Ursus*.
- 46 Milošević 1998, 93.
- 47 CIL III 8314 (=6347).
- 48 Alföldy 1969, 152, s. v. *Aper*.
- 49 Gabričević 1968, 286; Forni 1992; 320.
- 50 OPEL I, 68, s. v. *Appus*.
- 51 OPEL I, 65, s. v. *Apo*.
- 52 OPEL I, 65, s. v. *Aplo*.
- 53 OPEL III, 21, 22, s. v. *Ledrus*. Na natpisu CIL III 9819 (Stražine) spomenut je *Aurelius Sextus, Ledri filius*.
- 54 OPEL III, 144, s. v. *Pladomenus*.
- 55 Nds 1931, 12.
- 56 Alföldy 1969, 245, s. v. *Meduttus*.
- 57 Fadić, 1991, 201, br. 17; sl. 5, 1.
- 58 OPEL IV, 102, s. v. *Surus*.
- 59 CIL III, 13989; Alföldy 1969, 95, s. v. *Lunnicus*.
- 60 Alföldy 1969, 301, s. v. *Stattus*.
- 61 Marun 1998, 251.
- 62 Gabričević 1962, 235, 236.
- 63 Gabričević 1953, 117.
- 64 Alföldy 1969, 167, s. v. *Buo*; OPEL I, 131, s. v. *Buo*.
- 65 CIL III 1263 = Piso 2003, 278, 49 (*Beucus servus*); Piso 2003, 278, 50 (*Beucu[s]*); Piso 2003, 282, 97 (*Iulia Beuci f.*); Piso 2003, 278, 51 (*Beucus Daeici f.*); Piso 2003, 278, 52 (*Beucus Dasantis f.*); Piso 2003, 278, 53 (*Beucus Sutti f.*).
- 66 Alföldy 1969, 107, s. v. *Passienus*.
- 67 Shultze 1904, 349; Alföldy 1969, 66, s. v. *Barbius*.
- 68 OPEL I, 112, 113.
- 69 Alföldy 1969, 66, s. v. *Barbius*.
- 70 Alföldy, 1969, 162, s. v. *Barbius*; Maršić, 2004, 136, 137.
- 71 OPEL I, 112, s. v. *Barbius*.
- 72 Alföldy 1969, 108, 109, s. v. *Petronius*.
- 73 OPEL III, 135, s. v. *Petronius*.
- 74 Alföldy 1969, 242-245, s. v. *Maximus*; OPEL III, 70-72, s. v. *Maximus*.
- 75 OPEL II, 60-62, s. v. *Claudius*.
- 76 CIL III 2712.
- 77 Patsch 1899, 91.
- 78 CIL III 3158; RE, s. v. *Ianus* 1176.
- 79 CIL III, 13208.
- 80 CIL III 9812; Patsch 1899, 103.
- 81 Sanader 2008b, 189.
- 82 Alföldy 1969, 326, 327, s. v. *Victor*; OPEL IV, 167, 168, s. v. *Victor*.
- 83 CIL III 1927; Alföldy 1969, 189, s. v. *Dito*; OPEL II, 102, s. v. *Dito*.
- 84 Pripadnik mornaričke flote *Titus Domitius Gracilis, natione Ditio* (CIL V 541); vojnik III. kohorte Delmata, *Bato Dasantis fil(ius), natione Ditio* (CIL XIII 7508).
- 85 Wilkes 1969, 396.
- 86 Milošević 1998, 151, br. 156.
- 87 Alföldy 1969, 91-92, s. v. *Laelius*; OPEL III, 16, s. v. *Laelius*.
- 88 Alföldy 1969, 308-309, s. v. *Tertullus*; OPEL IV, 116, s. v. *Tertullus*.
- 89 Milošević 1981, 53, 54.
- 90 OPEL IV, s. v. *Valerius*.
- 91 Zaninović 1996a, 216.
- 92 Spaul 2000, 35; Tončinić 2005. 154.

Index cognominum

<i>Appus</i>	kat. br. 6
<i>Baribius</i>	kat. br. 11
<i>Beucus</i>	kat. br. 8
<i>Buo</i>	kat. br. 8
<i>Celer</i>	kat. br. 2
<i>Dito</i>	kat. br. 15
<i>Ledrus</i>	kat. br. 6
<i>Maximus</i>	kat. br. 13
<i>Pass(iena?)</i>	kat. br. 10
<i>Paicus</i>	kat. br. 8
<i>Pladomenus</i>	kat. br. 6
<i>Secundus</i>	kat. br. 1
<i>Sura</i>	kat. br. 7
<i>Tert(i)a</i>	kat. br. 7
<i>Tertulla</i>	kat. br. 18
<i>Ursus</i>	kat. br. 5
<i>Vera</i>	kat. br. 1
<i>Victor</i>	kat. br. 15

Index nominum

<i>Aelius</i>	kat. br. 11
<i>Aur(elius)</i>	kat. br. 6
<i>Aurelius</i>	kat. br. 15
<i>A. Avillius</i>	kat. br. 3
<i>Claudius</i>	kat. br. 12
<i>Laelia</i>	kat. br. 18
<i>Petronius</i>	kat. br. 13
<i>Statien(us)</i>	kat. br. 4
<i>Val(erius)</i>	kat. br. 18
<i>Valerius</i>	kat. br. 4
<i>L. Vettius</i>	kat. br. 1
<i>Vettia</i>	kat. br. 1
<i>Vettia</i>	kat. br. 1

KRATICE

- AE - L'annee epigraphique, Paris.
- Atti CISAC - Atti del Convegno internazionale di Studi sulle antichita di Classe, Ravenna
- BASD - Bulletino di archeologia e storia Dalmata, Split.
- CIL III - *Corpus Inscriptionum Latinarum, Inscriptiones Aegypti, Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici, partes 1 et 2*, Berlin 1873-1902.
- CIL V - *Corpus Inscriptionum Latinarum, Inscriptiones Galliae Cisalpinae, pars 2*, Berlin 1877.
- CIL VI - *Corpus Inscriptionum Latinarum, Inscriptiones urbis Romae, pars 4, fasc. 2*, Berlin 1902.
- CIL XI - *Corpus Inscriptionum Latinarum, Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae, pars 1*, Berlin 1888.
- GZMBiH - Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- ILJug - *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Situla 25, Lubljana 1986.
- Ndsc - Notizie degli scavi, Roma
- OPEL - *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, Zusammengestellt und bearbeitet von Barnabás Lörincz*
Vol. I: ABA – BYSANVS, Budapest 2005.
Vol. II: CABALICIVS – IXVS, Wien 1999.
Vol. III: LABAREVS – PYTHEA, Wien 2000.
Vol. IV: QVADRATIA–ZVRES, Wien 2002.
- Opusc. Archaeol. - Opuscula archaeologica, Zagreb
- PWRE - Pauly Wissowa Realnyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft
Vol. XIII, 1 (Libanos-Lokris), s.v. *Libarna*, Stuttgart 1926, 13
- VAHD - Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split.

Dino Demicheli

UNPUBLISHED ANCIENT ROMAN INSCRIPTIONS BELONGING TO THE MUSEUM OF THE CETINA DISTRICT AND TO THE FRANCISCAN MONASTERY COLLECTION IN SINJ

(Summary)

This paper addresses twenty epigraphic monuments from two collections in Sinj and one in Trilj, and one inscription is privately owned. The inscriptions come from the upper and middle Cetina River area; most of them come from the area of Sinj that is from the Roman military camp of Tilurium and from the only Dalmatian colony in the hinterland, Aequum. Four military inscriptions are discussed that mention three military units, while other inscriptions belong to civilians, mainly people of local origin. Distinguishing inscriptions among these are: a military inscription of Legion VII veterans whose place of origin was the town of Libarna (Cat. No.1). The monument can be dated around mid 1st century, which in Roman Empire would be the oldest epigraphic mention of this town ever. Furthermore, another interesting military monument is the monument where a member of legion X is mentioned (Cat. No. 2), of the military unit which is known never to have stayed in Dalmatia; yet the found monuments suggest that a minor body of troops was sent there in the second century, which was assigned to the service of governor of the province. Among tombstones bearing a mention of *peregrine civitas* (peregrine population); the outstanding ones are those that have enriched the former knowledge of the local onomastics (Cat. Nos. 6, 7, 9). Among votive monuments the most numerous are those put up in honour of Jupiter (Cat. Nos. 11, 12, 13, 14); however, the most interesting is the one out of 10 votive monuments bearing a dedication to *Ianus* (having even three epithets: *Pater, Augustus, Defensor*). There has never been any evidence anywhere of such a mention of his name in this form. The knowledge acquired by interpretation of these inscriptions greatly confirms an already familiar idea of the way of living in these lands in Roman Era.

LITERATURA

Alföldy 1969

G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Stuttgart 1969.

Ardevan 2005

Ardevan, R. *Colonia Claudia Aequum und Dakien-Epigraphischen Bemerkungen*, u: *Römische Städte und Festungen an der Donau* (ur. M. Mirković), Beograd 2005, 125-134.

Betz 1938

A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*. Abhandlungen des archäologisch - epigraphischen Seminars der Universität Wien, N.F. Heft 3, Wien 1938.

Bulić 1903

F. Bulić 1903, *Iscrizioni inedite, Gardun-Vojnić, Arduba (?), Delminium (?)*, BASD 26, Split 1903, 129-136.

Bulić 1908

F. Bulić 1908, *Iscrizioni inedite*, BASD 31, Split 1908, 78-82.

Cambi 2008

N. Cambi, *Bilješke o skulpturalnoj baštini*, u: Katalog Arheološke zbirke Franjevačkog samostana u Sinju *Pax et bonum Ff-Am*, Sinj 2008, 73-111.

Cera 2000

G. Cera, *Via Postumia da Genova a Cremona*, Strade romane 1, Roma 2000.

Demicheli 2006

D. Demicheli, *Neobjavljeni latinski natpisi iz okoliše Sinja*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XXXVIII, Zagreb, sv. 2/2006, 21.

Demicheli 2008

D. Demicheli, *Nadgrobnni natpisi Buone*, u: Katalog Arheološke zbirke Franjevačkog samostana u Sinju *Pax et bonum Ff-Am*, Sinj 2008, 137.

Gabričević 1953a

B. Gabričević, *Novi natpisi iz sinjske okolice*, VAHD LV, Split 1953, 256-258.

Gabričević 1953b

B. Gabričević, *Dvije ilirske općine s područja Vrlike*, VAHD LV, Split 1953, 103-119.

Gabričević 1953c

B. Gabričević, *Arheološki nalazi iz Gale*, VAHD LV, Split 1953, 181-197.

Gabričević 1962

B. Gabričević, *Neobjavljeni rimski natpisi iz Dalmacije*, VAHD LXIII-LXIV, Split 1962, 221-248.

Gabričević 1968

B. Gabričević, *L'ascia sui monumenti di Classe*. Atti CISAC, 1968: 283-288

Gabričević 1980

B. Gabričević, *Iz antičkog perioda Cetinske krajine*, Izdanja HAD-a 8, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Split 1984, 93-104.

Gabrić 1984

N. Gabrić, *Colonia Claudia Aequum, pregled dosadašnjih iskopavanja, slučajni nalazi i usputna zapažanja*, Izdanja HAD-a 8, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Split 1984, 273-284.

Galsterer 1971

H. Galsterer, CIL III 2733 und die Entstehung der Kolonie in Aequum, ZPE 7, Bonn 1971, 79-91.

Grgin 1924

A. Grgin, *Tri nadgrobna spomenika iz Potravlja u Dalmaciji*, Strena Buliciana, Zagreb-Split 1924, 233-235.

Fadić 1991

I. Fadić 1991, *Zadarska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika tzv. liburnskih cipusa*, Diadora 13, Zadar 1991, 169-211.

Forni 1992

G. Forni, *Dalmatia e la flotta di Ravenna, u: Esercito e marina di Roma antica, Raccolta di contributi da Giovanni Forni*, Mavors vol. V (ur. M. P. Speidel), Stuttgart 1992

Jadrijević 1940

A. Jadrijević, *Nov rimski natpis s grada Sinja*, VAHD 51, Split 1940, 157-159.

Marić 2008

M. Marić, *Povijest Arheološke zbirke franjevačkog samostana u Sinju*, u: Katalog Arheološke zbirke Franjevačkog samostana u Sinju *Pax et bonum Ff-Am*, Sinj 2008, 15-25.

Maršić 2005

D. Maršić, *Rimske portretne stele iz Muzeja grada Trogira*, Opusc. Archaeol. 28, Zagreb 2005, 111-146.

Marun 1998

L. Marun, *Starinarski dnevници*, Split 1998, priredila Maja Petrinec.

Milošević 1981

A. Milošević, *Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine*, Zbornik Cetinske krajine 2, Sinj 1981, 1-135.

Milošević 1998

A. Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, MHAS, Katalozi i monografije 3, Split 1998.

Mišura 1922

A. P. Mišura, *Colonia Claudia Aequum*, Graz et Vienne 1921.

Patsch 1899

K. Patsch, *Arheološko – epigrafska istraživanja – I. Dolina gornje Cetine u rimsko doba*, GZMBiH 11, Sarajevo 1899, 69-114.

Piso 2003

I. Piso, *Gli Illiri ad Alburnus Maior*, u: Dall' Adriatico al Danubio; l' Illirico nel età greca e romana, Pisa 2004, 271-307.

Rendić-Miočević 1989

D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, Split 1989.

Sanader 2008a:

M. Sanader, *Tipologija nadgrobnih spomenika VII. legije iz Tilurija*, u: *Imago provinciarum*, Zagreb 2008, 119-128.

Sanader 2008b:

M. Sanader, *Antički kultovi u Hrvatskoj*, u: *Imago provinciarum*, Zagreb 2008, 169-196.

Shultze 1904

W. Shultze, *Zur Geschichte Lateinscher Eigennamen*, Berlin 1904.

Spaul 2000

J. Spaul, *Cohors² the evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*, BAR International Series 841, Oxford 2000.

Tončinić 2004

D. Tončinić, *Spomenici VII. legije u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Zagreb 2004. (magistarska radnja).

Tončinić 2005

D. Tončinić, *Votivna ara iz Tilurija*, Opusc. Archaeol. 28, Zagreb 2005, 147-157.

Tončinić-Demicheli 2008

D. Tončinić – D. Demicheli 2008, *Stela veterana VII. legije Lucija Vetija Sekunda iz Hrvaca kod Sinja*, Archaeologia Adriatica 2, Zadar 2008, 349-358.

Višić-Ljubić 2008

E. Višić-Ljubić, *Antički natpisi, u: Katalog Arheološke zbirke Franjevačkog samostana u Sinju Pax et bonum Ff Am*, Sinj 2008, 113-143.

Wilkes 1969

J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.

Zaninović 1996a

M. Zaninović, *Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali*, u: *Od Helena do Hrvata*, Zagreb 1996, 209-220.

Zaninović 1996b

M. Zaninović, *Vojni značaj Tilurija u antici*, u: *Od Helena do Hrvata*, Zagreb 1996, 280-291.

Zaninović 2007

M. Zaninović, *Beneficarii consularis na području Dalmata*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 24, Zagreb 2007, 181-184.

Karta 1. Karta Cetinske krajine (prema Miloševiću)

1. Natpis Lucija Vetija Sekunda (fotografirao autor)

2. Natpis pripadnika X. legije (fotografirao autor)

3. Natpis Aula Avilija (fotografirao autor)

4. Natpis Statiena (i) Valerija (fotografirao autor)

5. Nadgrobni natpis Ursa (fotografirao autor)

6. Urna Aurelija Apa (fotografirao autor)

7. Urna Sure (fotografirao autor)

8. Ulomak natpisa na urni (fotografirao autor)

9. Nadgrobni natpis Buone (fotografirao Z. Alajbeg)

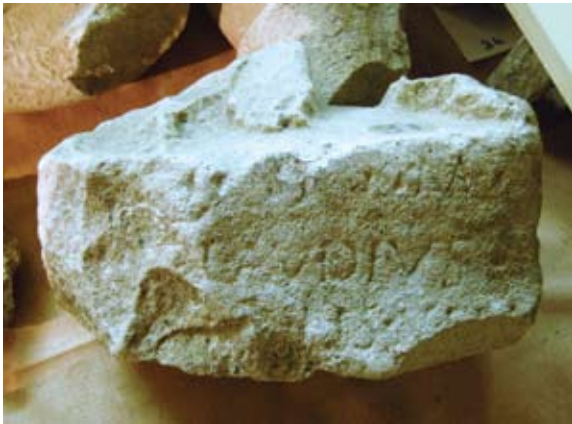
10. Ulomak nadgrobnog natpisa (fotografirao autor)

11. Žrtvenik IOM Elija Barbija (fotografirao autor)

12. Žrtvenik IOM (fotografirao autor)

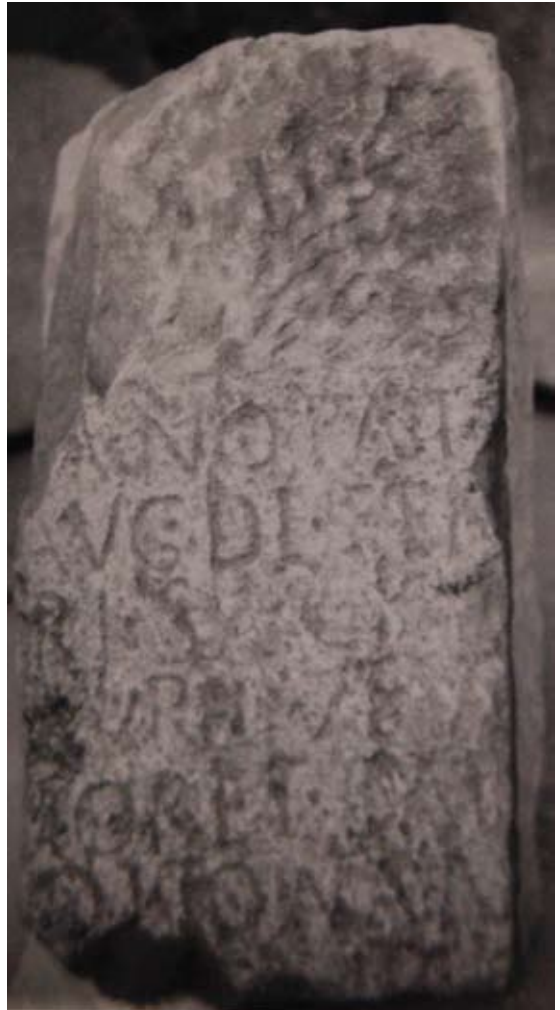
13. Baza žrtvenika IOM s ostatkom kipa (fotografirao autor)

16. Ulomak žrtvenika posvećenog Silvanu (fotografirao autor)

14. Žrtvenik posvećen bogu Janu (fotografirao autor)

15. Žrtvenik posvećen bogu Janu (fotografija iz arhiva Arheološke zbirke Franjevačkog samostana u Sinju)

17. Žrtvenik Lelije Tertule (fotografirao autor)

19. Ulomak žrtvenika s reljefom baklje (fotografirao autor)

18. Natpis vojnika VIII. kohorte (fotografirao autor)

20. Ulomak žrtvenika ili počasnog natpisa (fotografirao autor)